

התפכחויות בחסות שוק ההון: השיח הפיננסי הפופולרי ומוטיב האכזבה ממוסדות חברתיים מרכזיים

גלית אילון*

תקציר. בעשורים האחרונים חלה התרחבות דרמטית של מעגלי המשקיעים והסוחרים הפיננסיים בכל רחבי העולם. מחקרים על אודות הפופולריזציה של העולם הפיננסי בארצות הברית ובבריטניה קשרו בינה ובין תהליכי ניאו-ליברליזציה ותיארו כיצד קידום הפעילות הפיננסית הוא למעשה טכניקה של עיצוב סובייקט יזמי מכוון שוק. מחקר זה מתמקד במרחב הפיננסי הפופולרי בארץ ובוחן את השיח של גורמים המבקשים לקדם פעילויות השקעה ומסחר בקרב הציבור הרחב. המחקר מראה כי המאמץ להבנות את ערכה ומשמעותה של הפעילות הפיננסית נשען על הדגשת מוגבלותם ואזלת ידם של מוסדות חברתיים מרכזיים, ובמיוחד הנישואים, העבודה והמדינה, כמסגרות שיכולות להגן על הפרט או להבטיח את חירותו. כך, השיח הפיננסי הפופולרי כורך את התודעה הפיננסית בהתפכחות ממוסדות אחרים – התפכחות המוצגת הן ככואבת והן כמשחררת. שיח ההתפכחות הזה מבסס את המשגת השוק כמעין מסגרת אנטי-מוסדית ומקנה לגיטימציה להשהות בתוכו תחושות של שייכות ונאמנות החורגות מאינטרס הרווח.

עשרות מגיעים לכנס מסחר פיננסי שמארגן סוחר ידוע המלמד בקורסים ובסדנאות על שוק ההון. הכנס מתקיים ביום שישי חורפי בלב תל אביב, ברחוב לאונרדו דה-וינצ'י, באולם הגדול של בית התנועה הקיבוצית. יש שיראו אירוניה בכך שכנס מעין זה מוצא לו דווקא את הבית הזה, אבל יותר מכול הכנס מעיד על היקף השינוי החברתי-כלכלי המתחולל בחברה הישראלית. רוב המשתתפים הם גברים שנראים בשנות הארבעים שלהם ויותר, חלקם פנסיונרים, אבל יש גם צעירים ונשים בקהל. משיחות עם אחדים מהם ליד דוכן הקפה והעוגות בכניסה עולה כי לרוב מדובר באנשים שכבר למדו קורס או שניים על שוק ההון באחת ממסגרות הלימוד לציבור הרחב שנפתחו בארץ

* המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בר-אילן
מחקר זה (מספר 600/14) נתמך על ידי הקרן הלאומית למדע. אני רוצה להודות לשופטי המאמר על ההערות המעמיקות וההצעות המעולות. כמו כן אני רוצה להודות לעוזרת המחקר, לילך סלע, על תרומותיה למיפוי השדה. תודה מיוחדת גם למיכל אילון על הקריאה היסודית והצעות העריכה המצוינות, וכן לדניאלה אריאלי וכן סירקיס על ההערות המועילות והשאלות מעוררות המחשבה.

בשנים האחרונות. רבים מהם סוחרים בבורסות אמריקאיות מהמחשב הביתי. הם מגיעים לכנסים כאלה כדי להתעדכן וללמוד שיטות חדשות של מסחר. אני פוגשת שם את רחל (שם בדוי), עובדת סוציאלית לשעבר, שאומרת לי שהעולם השתנה. כשהייתה ילדה חינכו אותה הוריה להתייחס לכסף כאל משהו שצריך להתבייש בו. היא בחרה בעבודה סוציאלית "כדי לעזור לעניים" כי חינכו אותה ש"בשביל מטרת כאלה באנו לארץ". אבל "היום הכסף הוא העיקר" ו"מי שרוצה לשרוד חייב לקחת אחריות ולהתחיל ללמוד".¹

לקראת השעה 9:00 האולם מתמלא. כל המקומות נתפסים, והמאחרים מביאים כיסאות ויושבים במעברים. להערכתי יושבים באולם למעלה ממאתיים איש. על המסך הגדול מוקרנים גרפים של SPDR S&P 500, קרן העוקבת אחר 500 חברות ציבוריות גדולות הנסחרות בבורסות האמריקאיות הראשיות. האנשים שיושבים מסביבי דנים זה עם זה בגרפים, מתווכחים אם אנחנו עכשיו ב"שיא" או אם מתחיל "שינוי סייקל [מחזור] מסחר". לאחר שהמרצה עולה לבמה ואומר דברי פתיחה, הוא מכריז: "המטרה היא לעשות כסף, כן? אבל לא רק!" ואז הוא מתבדח לרגע: "גם לעשות שלום עולמי... אתם יודעים, יש הרבה מטרות..." הקהל צוחק איתו והוא ממשיך ומסביר: "המטרה היא לא להתאמץ כשלא צריך. לדעת מתי להתאמץ ומתי לא, וגם כשמתאמצים – אנחנו לא רוצים שאחר כך יהיה לנו מאמץ נפשי". שיטת המסחר שלו, לטענתו, דורשת מעט מאוד השקעת זמן מצד הסוחר. סוחרים שיבינו את השיטה, הוא מבטיח, יוכלו ליהנות מרווחים נאים, משקט נפשי ומהרבה זמן פנוי.

הכנס הזה אינו יוצא דופן. בארץ, כמו בעולם, השווקים הפיננסיים הופכים פופולריים יותר ויותר. הפופולריות של השווקים הפיננסיים באה לידי ביטוי בדרכים שונות. לצד מאמצי הממשלה להשיק תכניות לאוריינות פיננסית בבתי ספר ומערכי הסברה לציבור הרחב (Maman & Rosenhek, 2015), יש כיום עשרות חברות המציעות קורסים פיננסיים לציבור הרחב ושירותים פיננסיים מגוונים. השירותים כוללים סקירות שוק, איתותי מניות, ניוולטרים על שוקי ההון ומערכות מסחר שאפשר להפעיל אותן מהמחשב הביתי. בתי השקעות ותיקים מציעים קורסים ומפגשים לקהל הרחב ואף מערכות של מסחר עצמאי. ספרים כמו הלוחש למניות (ברק, 2012), בורסה, יקירתי (ליבנה ואלוני, 2011) ולאן נעלמו 300%? (ראובן וארביב, 2009) יוצאים לאור. האינטרנט גדוש בפורומים ובבלוגים פיננסיים, באתרי חדשות פיננסיים, בסרטוני יוטיוב של הרצאות, בוובינרים, בהדגמות – והכול בעברית. הפופולריות של השווקים הפיננסיים הולכת ומעמיקה ומאמר זה מתמקד בה ובשיח המאפיין אותה.

במאמר, משמעות המונח "פיננסי" היא המאמץ להפיק רווח מחליפין של ניירות ערך (ני"ע). אינספור ניירות ערך מוצעים למכירה ולקנייה במגוון רחב של שוקי הון ברחבי העולם: מניות, אגרות חוב (אג"חים), אופציות, חוזים עתידיים ועוד. שוקי ההון הם שווקים המבוססים על סירקולציה, כלומר על מעברים של ני"ע מיד ליד, ואולי נכון יותר לומר ממחשב למחשב. כפי שחוקרים מדגישים, השווקים האלה הולכים ומתרחקים מהכלכלה ה"רגילה" של ייצור, סחר וצריכה.² תכונות אינטרנטיות ותקשורת מידית עם מחשבים בכל רחבי העולם מאפשרים היום לכל אדם שיש ברשותו מחשב, חיבור לאינטרנט וכרטיס אשראי לנסות ולהפיק רווחים מתנודות מחירים בני"ע, או כפי שמנסחים זאת בעולם הפיננסי, "לעשות כסף מכסף", אם באמצעות

1 הציטוטים במאמר מבוססים על רישומי שדה.

2 ראו לדוגמה 9, LiPuma & Lee, 2004, p. 4; Knorr-Cetina & Preda, 2005.

עסקאות חליפין ארוכות טווח ("השקעה") ואם באמצעות עסקאות חליפין קצרות טווח ("מסחר"). הפיתוחים הטכנולוגיים אשר הפכו את שוקי ההון למעין אובייקט צריכה (Zwick & Dholakia, 2006) זמין, פופולרי ונפוץ כל כך הם תפנית מעניינת בסיפור ההיסטורי של העולם הפיננסי. הסיפור ההיסטורי הזה הוא סיפור על פרופסיונליזציה ועל אליטיזם שהלכו והעמיקו על רקע הצורך לבסס את ההבחנה בין התחום הפיננסי ובין תחום נוסף הנשען על העתיד הלא-נודע כעל מנגנון להקצאת משאבים: תחום ההימורים. כפי שטוענת דה חודה במחקרה הגנאלוגי (de Goede, 2005), לפני פחות ממאתיים שנה לא הייתה הבחנה ברורה או מובנת מאליה בין העולם הפיננסי ובין עולם ההימורים. השתרשות ההבחנה הזאת הייתה כרוכה במאבק מוסרי, דתי ומשפטי שהוכרע, לפחות חלקית, רק לאחר שנטילת הסיכון הפיננסי הוגדרה מחדש כ"מדע גבוה", שעוסקים בו מנהלי סיכונים מומחים. יתרה מזו, תהליך הפרופסיונליזציה הקנה לסיכון הפיננסי לא רק נופך של מכובדות ומומחיות אלא גם נופך של מוסר כלכלי (שם). התהליך הזה ביסס את הרעיון שנטילת סיכון פיננסי היא פעילות כלכלית פרודוקטיבית והכרחית (Preda, 2005; שם). עם זאת, יש להדגיש שלמרות הישגיו ההיסטוריים, תהליך הפרופסיונליזציה הפיננסי לא היה רציף ואף לא שלם. העולם הפיננסי הוא עולם רווי משברים. שוב ושוב התקשורת מכריזה על סקנדלים פיננסיים, וציפיות הנוגעות לרעיון שאפשר לנהל סיכונים מאותגרות ועולות לדיון חדשות לבקרים (Ailon, 2011, 2012; Boje, Rosile, Durant, & Luhman, 2004; Williams, 2008). אף על פי שהשיח הפיננסי מאופיין במנגנונים נרטיביים טרוסקפטיביים המאפשרים לשזור את המשברים הללו בנרטיבים מוסריים של "צדק שוק" (Ailon, 2012), צלו של עולם ההימורים לא חלף (de Goede, 2005; MacKenzie, 2006). לצד מחקרים המתעדים את המורכבות העולה של הטכנולוגיות הפיננסיות והפרקטיקות הדיסקורסיביות, שבעזרתן העתיד הכלכלי הלא-נודע הופך לאובייקט של ידע ומומחיות, כותבים מתעדים גם את המגבלות הברורות של הפרויקט הזה: את הספקות והמתחים שהוא מייצר (Zaloom, 2009), את סוגי הבורות והאמביוולנטיות שהוא מנציח (Davies & McGoey, 2012), את ההיקסמות מהלא-נודע שהוא מלהיט ומכחיש בה בעת (Appadurai, 2011), את העמימות האינהרנטית שלו (Miyazaki, 2007), את הסתירות והכישלונות המאפיינים אותו (Langley, 2008a) ועוד. בכל המובנים האלה העוגן האפיסטמולוגי של העולם הפיננסי – הפרויקט הפרופסיונלי שמבחין בין השקעות וספקולציות פיננסיות ובין הימורים – מתברר שוב ושוב כבעייתי וכחלקי. "קפיטליזם של קזינו", קראה לזה חוקרת הכלכלה הפוליטית הידועה סוזן סטריינג' (Strange, 1997). לכל הפחות מדובר במרחב כלכלי שבו האנלוגיה לעולם ההימורים אינה מרפה.

ולמרות זאת, האמונה שאפשר לנהל סיכונים ותחושת המחויבות הכלכלית לעשות זאת הולכות ומשתרשות (Langley, 2008b). אמנם גם בעבר תועדה התעניינות ציבורית בהשקעות פיננסיות (Preda, 2001), אבל בעשורים האחרונים ניכרת האצה בחדירתו של העולם הפיננסי לחייהם היומיומיים של יותר ויותר אנשים במעגלים הולכים ומתרחבים בכלל האוכלוסייה (Aitken, 2007; Harrington, 2008; Langley, 2008b; Mayall, 2008). מצד אחד הפופולריזציה הזו של העולם הפיננסי מייצגת המשכיות של תהליכים היסטוריים של פרופסיונליזציה, שכן היא מבטאת את העמקת הלגיטימציה של העולם הפיננסי ואת חדירתו ללב הקונצנזוס התרבותי-כלכלי הרחב. אבל מצד אחר הפופולריזציה הזאת מייצגת תפנית חדה שבלבה פריצת מעגלי האליטה הפרופסיונלית. בניגוד למנגנונים הדיסקורסיביים והתרבותיים שעמדו בעבר ביסוד הפרופסיונליזציה הפיננסית, שהתמקדו בתהליכי התמקצעות ועיגון מומחיות, נראה כי תהליכי הפופולריזציה נשענים על

היגיון אחר. המנגנונים הדיסקורסיביים המעודדים את תפוצתה של התרבות הפיננסית הפופולרית הם במוקד עניינו של מאמר זה.

הפופולריזציה של שוקי ההון

אף על פי שעיקר תשומת הלב המחקרית של סוציולוגים כלכליים וחוקרי כלכלה ותרבות התמקדה בזירות הפרופסיונליות של העולם הפיננסי (ראו לדוגמה, Abolafia, 1996; Beunza & Stark, 2009; Miyazaki, 2013; Zaloom, 2009; Ho, 2004), בשנים האחרונות החלו חוקרים להפנות תשומת לב להתרחבות מעגל המשקיעים והסוחרים בשוקי ההון (Aitken, 2007; Harrington, 2008; Mayall, 2008; Langley, 2008b). חוקרים אלו מדגישים כי המרחב הפיננסי הפופולרי אינו בבחינת נגזרת שולית של מוקדי הכוח והמומחיות הפיננסיים, אלא יש לו חשיבות מרכזית בעיצובם של השווקים העולמיים ובהבנייתם (Langley, 2008b). לאחרונה נאספו עדויות לכך שמומחים פיננסיים ברחבי העולם מכירים בכך בעצמם: כפי שטוען מיאזאקי במחקרו האתנוגרפי (Miyazaki, 2013), עבור רבים מהם העידן של ה"היי-פיננס", שבו הם נחשבו למנועו ולמעצביו של השוק, למעשה הגיע לקצו.

מעורבותה הגוברת של האוכלוסייה הכללית בשוקי ההון מחייבת להפנות תשומת לב מחקרית לתהליכי הפופולריזציה של השווקים האלה. עד כה רוב המחקרים על הפופולריזציה של שוק ההון נטו להתמקד בארצות הברית ובבריטניה (Aitken, 2007; Davis, 2009; Harrington, 2008; Langley, 2008b). המחקרים הראו כי בארצות אלו העמקת העניין הציבורי בעולם הפיננסי נשענת על "תרבות הון" (equity culture) מושרשת, שבלבה מסורת של קידוש מושגי הבעלות והיזמות, וכן על מוסדות ניאו-ליברליים מפותחים. בהקשר זה קודמה ההשקעה על ידי מוסדות ממשלתיים ופיננסיים כעשייה כלכלית רציונלית, מדעית ולגיטימית המבטאת חירות ואחריות ודורשת משמעת עצמית (Aitken, 2007; Langley, 2008b).

הדרישה למשמעת עצמית קשורה במהותה לביסוס הממשליות הניאו-ליברלית (Foucault, 1991). בניגוד למושגים של אחריות קולקטיבית לעתיד הפרט, הבאים לידי ביטוי במודלים של מדינות רווחה שבהם ניהול הסיכונים העתידיים מבוסס על תהליכים ריכוזיים של איגום ואגרזציה, במודל הניאו-ליברלי תפקידה של המדינה משתנה. הפרט נדרש לאמץ עמדה אקטיבית אך מחושבת באשר לעתידו, עמדה שבלבה הנכונות לאמץ ולנהל סיכונים, בין השאר באמצעות השקעה בשוק ההון (French & Kneale, 2009; Schimank, 2011). במובן זה, ההשקעה הפיננסית מייצגת טכניקה של עיצוב הסובייקט הניאו-ליברלי (Langley, 2008b), הנקרא ליצור את עתידו באמצעות בחירה של סיכונים כלכליים "מחושבים", וגם באמצעות אימוץ של עמדה יזמית החובקת אי-ודאות (O'Malley, 2000). כמו כן, הסובייקט נקרא לחוות את הבחירה היזמית הזאת כאוטונומיה וכחופש. בה בעת, עמדת הסובייקט הפיננסי כרוכה בנטילת אחריות אישית על מה שילך העתיד: על הפרט להתייחס לתוצאות הלא-ודאיות כתוצר של טעויות או חולשות שלו עצמו, או לחלופין של הצלחות וחוקים שלו עצמו. במילים אחרות, ההתמסרות הניאו-ליברלית לשוק נשענת מצד אחד על טכניקות חישוביות שדרכן אי-הוודאות מוגדרת מחדש במונחים של סיכון פיננסי מדיד (Langley, 2008b), ומצד אחר על הנכונות היזמית לחבוק את אי-הוודאות הזאת באופן המטיל על הפרט את האחריות על כל השלכותיה (בהקשר זה ראו גם Rose, O'Malley, & Valverde, 2006).

במידה מסוימת הממצאים האלה רלוונטיים גם להקשר הישראלי. מאז אמצע שנות השמונים

אימצה מדינת ישראל שורה של תכניות נאו-ליברליות שסימלו שינוי מרחיק לכת ביחסי מדינה-כלכלה (Maman & Rosenhek, 2012; וראו גם פילק ורם, 2004). כפי שממך ורוזנהק טוענים, אחד מעמודי התווך של השינוי הזה היה עיצובה מחדש של המערכת הפיננסית במטרה לפתח ולחזק את מנגנוני השוק להקצאת הון. השינוי הוביל לשילובה של הכלכלה הישראלית במערכת הפיננסית הגלובלית והיה כרוך בפיתוח, כמעט מהיסוד, של שווקים פיננסיים (Maman & Rosenhek, 2012). המהלכים האלה היו מבוססים במידה רבה על הניסיון לחקות את המודל הפיננסי האמריקאי, והם כללו גם מאמצים לפתח תרבות של נטילת סיכונים בהשקעות בשוקי ההון (Maman, 2013). בשנים האחרונות הם כוללים גם פיתוח של תכניות אוריינות פיננסיות המדגישות את חשיבות האחריות והעשייה הפיננסיים ומקנות להן, ולשדה הפיננסי כולו, נופך ומשמעות מוסריים (Maman & Rosenhek, 2015).

יש להדגיש בהקשר זה שבמידה רבה הדגש הממסדי הרשמי הוא על עידוד השקעה ולא על מסחר, דהיינו על עסקאות חליפין אטיות יחסית המתירות זמן להתייעץ עם מומחים שונים כמו יועצי השקעות, ולא על עסקאות תכופות וקצרות מועד. גם חוקי המס הישראליים מבטאים את ההבחנה הזאת: מערכת המיסוי מבדילה בין "משקיעים", הנדרשים על פי רוב לשלם עד 25% מס על רווחי ההון, ובין "סוחרים", שהכנסתם משויכת לקטגוריה של הכנסה עסקית והם עלולים לשלם מס שגובהו עד 48% (נוב, 2012). עם זאת, ההבחנות בין שתי הקטגוריות האלה עמומות מאוד ונתונות לפרשנות. ברמת המעשה, הזמינות האינטרנטית של השווקים הפיננסיים מאפשרת לקנות ולמכור ניירות ערך בלחיצת כפתור ולהגיב כמעט מידית למידע הפיננסי הרב, שהפך גם הוא זמין ונגיש מאוד. ברמת החשבונאות, הקושי להתחקות אחר עסקאות גלובליות מקוונות (Maurer, 2004) והקושי הנגרם כתוצאה מעמימות בחוק ובחשבונאות משאירים מרחב גדול לפרשנות ואף למניפולציה.³ הקשיים האלה מאפשרים לעתים להתחמק משיעורי המס הגבוהים במסחר.⁴

ואכן, הדגשים הממסדיים אינם הדגשים היחידים המקודמים בשדה. שערי הכניסה לשוקי ההון הם מגוונים, ואין המדובר בשדה שניתן לאפיין אותו כאחיד או אפילו כהרמוני. לצד השחקנים הציבוריים פועלים בארץ גופים פרטיים רבים המקדמים פעילות מגוונת בשוק, ובכלל זה עסקאות חליפין קצרות מועד. הגופים השונים נבדלים זה מזה לא רק במאפיינים הטמפורליים שלהם (השקעות ארוכות טווח מול מסחר בפרקי זמן קצרים) אלא גם באסטרטגיות הפעולה שהם מקדמים. לדוגמה, בניגוד לנטייתם של גופים ציבוריים ובתי השקעות לעודד השקעות באמצעות פנייה מושכלת ליועצים ולמומחים, רוב מוסדות ההוראה הפרטיים להשקעה ולמסחר נוטים לעודד פעילות ללא תיווך של יועצים או מנהלי תיקים למיניהם (אף כי גם הם לעתים

3 עמימותן ומורכבותן של ההבחנות הרשמיות מקשות גם על הערכה מדויקת של רמת העניין וסוגי המעורבות של האוכלוסייה הכללית בשוקי ההון. אפשר לבסס הערכה עקיפה על בסיס נתונים אחרים. לדוגמה, בסקר על אוריינות פיננסית של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (הלמ"ס, 2012) 14% מבני ה-20 ומעלה דיווחו שיש להם השקעות באגרות חוב ובמניות, ו-8% דיווחו שיש להם השקעה בקרן נאמנות או בתעודת סל. הסקר לא כלל שאלות הנוגעות לסחורות פיננסיות נוספות. כעדות להתעניינות הציבור בפיננסיים, חשוב להדגיש כי 15% מהמשיבים הסכימו או הסכימו מאוד עם הטענה שהם מוכנים לקחת סיכונים בהשקעות, ו-40% העידו כי הם מעוניינים להרחיב את ידיעותיהם בנושא חסכוניות והשקעות.

4 מבוסס על ריאיון עם רואה חשבון.

משווקים שירותי ייעוץ או שירותי "איתות מניות" פרטיים). לאחרונה החלו גם בתי השקעות גדולים לשווק פלטפורמות לפעולות עצמאיות, ובהן פלטפורמות מסחר. בין השחקנים השונים אף קיימת ביקורת הדדית: לא פעם נתקלתי בשדה בנציגים של בתי השקעות, גופים מוסדיים או מוסדות הוראה להשקעות המציגים מסחר עצמאי כ"הימורים", ולעומת זאת נתקלתי בנציגי מוסדות הוראה למסחר המתארים יועצי השקעות ומומחים למיניהם כאנשים שאין לסמוך עליהם משום שכביכול האינטרסים של הגופים המוסדיים המעסיקים אותם אינם זהים לאינטרסים של האדם שאת כספו הם משקיעים.

אבל הוויכוחים מכסים על לא מעט מוסכמות שבשתיקה. שחקנים ממוסדיים יסבירו למתעניינים שהאחריות על ניהול סיכונים היא אחריות מוסרית הנופלת על כתפי הפרט (Maman & Rosenhek, 2015) והיא כוללת את האחריות על בחירת יועצים ומומחים איננים ומתאימים; מוסדות ההוראה הפרטיים יסבירו בדרך כלל שלפרט יש אחריות לבחור בעצמו ניירות ערך או לעצב בעצמו תיק השקעות ויציעו קורסים שילמדו אותו כיצד לעשות זאת; ובתי השקעות יפתחו כל מצגת בדיסקליימר שכל המלצה של מומחים מטעמם היא המלצה בלבד, ושכסופו של דבר האחריות מוטלת על הפרט. שערי הכניסה האלה לשוק הם אולי מגוונים, אך כולם מדגישים את העמדה הניאו-ליברלית המטילה על הפרט את האחריות על מהלכיו הכלכליים ועל גורלו דרך שוקי ההון, וכולם מציגים את שוקי ההון כזירה מרכזית ולעתים אף הכרחית לפעילות כלכלית. יתרה מזו, כל הגופים האלה עוסקים בהנגשה של המידע על השווקים הפיננסיים למי שאינם אנשי מקצוע פיננסיים: אנשים ללא השכלה פורמלית או ניסיון תעסוקתי בתחום, המעוניינים להשקיע ולסחור בכסף ולא בכספי אחרים. לדוגמה, בסילבוסים של מוסדות ההוראה הפרטיים כתוב במפורש שאין כל צורך בידע קודם בכלכלה או בפיננסים כדי ללמוד השקעות או מסחר. כמו כן, מגוון הגופים הפועלים בשדה, וכן בלוגרים, עיתונאים וכותבים, חברי פורומים פיננסיים ועוד, מעלים לאינטרנט מידע רב על שוקי ההון, על הסחורות הפיננסיות, על פלטפורמות החליפין ועוד. מידע רב מופץ גם בכנסים שמארגנים הגופים השונים – החל במוסדות ההוראה הפרטיים וכלה בבורסה לניירות ערך בתל אביב – וכן בהרצאות שיווקיות על פלטפורמות, תוכנות, אפליקציות רלוונטיות וכדומה. המידע מיועד הן למי שצועדים את צעדיהם העצמאיים הראשונים בשוק ההון והן למי שכבר התנסו במסחר או בהשקעות ומעוניינים להעמיק את ידיעותיהם, להיכנס לשווקים חדשים, להתנסות בשיטות פעולה פיננסיות חדשות או להתעדכן בחדשות פיננסיות ובפיתוחים טכנולוגיים.

אם כן, התהליכים הניאו-ליברליים של הסרת הגבולות והמגבלות על הכניסה לשווקים באים לידי ביטוי לא רק בהיבט המוסדי והרגולטורי אלא גם בהיבט הטכנולוגי ובמימנות המידע והנגשתו לקהל הישראלי. בתהליך הזה משתתפים גופים רבים. הם מבנים יחדיו מרחב פיננסי זמין ונגיש, שוקק ורווי מידע.

עם זאת, למרות היקפם של תהליכי הניאו-ליברליזציה, הסרת החסמים והנגשת המידע בארץ, נראה כי שורשיהם התרבותיים של התהליכים האלה אינם עמוקים כמו אלה המאפיינים את החברה האמריקאית והבריטית, שנחקרו רבות. התרבות הפיננסית הפופולרית ברחבי העולם אינה אחידה, הן מבחינת מידת השתרשותה והן מבחינת דגשיה (Kraemer, 2013)⁵, ובארץ,

5 קרמר (שם) דן בהבדלים בין החברה האמריקאית והגרמנית בהקשר זה, וטוען כי הם נובעים ממסורות שונות ומהסדרים מוסדיים שונים.

כך נראה, התפנית הפיננסית אינה נשענת על תשתית של תרבות הון שערכיה הם בבחינת מובן מאליו. תחושת השינוי החד באה לידי ביטוי בדבריה של רחל בכנס המסחר שתיארתי בתחילת המאמר: פעם התייחסו לכסף כאל משהו שצריך להתבייש בו ואילו היום הכסף הוא העיקר. לצד הנכונות להגיע לכנס מסחר כזה, לחפש הזדמנויות כלכליות, ללמוד כלים של חישוב-מכון-רווח ועוד,⁶ רחל ביטאה תחושה של אובדן ערכים קולקטיביים – תחושה שנדמה שגם המרצה באותו הכנס ביטא בבדיחות הדעת ("גם לעשות שלום עולמי... אתם יודעים, יש הרבה מטרות...") ומיד הגדיר מחדש במונחים של חופש: של הימנעות ממאמצים מיותרים, של פנאי, של השתחררות מלחצים, של שפע.

במרחב הביניים התרבותי-כלכלי הזה, שבו מצד אחד הניאו-ליברליזם כבר הכה שורשים אך מצד אחר ההשתרשות הזאת עדיין מלווה בטעם מר של אובדן, הפופולריזציה של שוק ההון אינה נשענת רק על עיצוב יחסו של הפרט לשוק. כפי שאטען במאמר זה, היא נשענת גם על עיצוב מחדש של יחס הפרט למוסדות חברתיים אחרים, ובמידה רבה על המאמץ להשתחרר מאחיזתם בו. מאמר זה, המבוסס על מחקר אתנוגרפי בשדה הפיננסי בישראל, ידגים וינתח זאת על פי מסרים הנוגעים לשלושה מוסדות שהם במידה רבה הבולטים ביותר בשיח הפיננסי הפופולרי בארץ: הנישואים, העבודה והמדינה.

המחקר

מאמר זה מבוסס על נתונים שנאספו במסגרת מחקר אתנוגרפי שהחל בשנת 2013.⁷ המאמר מתמקד בנתונים משלושה סוגים. הראשון הוא נתונים שנאספו בתצפיות באירועים ובמפגשים המיועדים לאנשים פרטיים המעוניינים להשקיע או לסחור בכספים בשווקים הפיננסיים.⁸ מדובר ב-16 אירועים פיננסיים שהתקיימו באזור המרכז ויועדו לציבור הרחב – אירועי הדרכה של בתי השקעות, כנסים של הבורסה לני"ע בתל אביב שיועדו לקהל הרחב, וכנסים שארגנו מוסדות הוראה פרטיים למסחר ולהשקעות שחלקם כללו גם הרצאות הסברה ושיווק של חברות המספקות שירותים פיננסיים כמו מערכות אינטרנטיות של מסחר ומידע. כמו כן נערכו תצפיות בשיעורים

6 אחד הנושאים החשובים למחקר המשך הוא מיפוי סוציו-אקונומי של סוגי השחקנים הפיננסיים העצמאיים. במחקרם של פליגשטיין וגולדשטיין (Fligstein & Goldstein, 2015) על החברה האמריקאית, הם מראים כי אף שההתמצאות והמעורבות הפיננסית של כל הקבוצות המעמדיות עלתה בשנים 1989–2007, ניהול פיננסי אקטיבי והנכונות להרחיב את הסיכון הפיננסי אפיינו בעיקר את משקי הבית השייכים לקבוצות מעמד הביניים ומעמד הביניים הגבוה – שלטענתם חיפשו דרכים לשמר ולשפר את סגנון החיים שלהם על רקע העלייה באי-השוויון והירידה בביטחון התעסוקתי – ופחות את משקי הבית בעלי סטטוס סוציו-אקונומי נמוך. אף כי שאלות מעין אלו הן מעבר לענייניו של מחקר זה, המתמקד בניתוח תרבות פרשני של השיח הפיננסי הפופולרי, ברצוני להדגיש כי מיפוי המאפיינים הסוציו-אקונומיים של תהליכי הפופולריזציה האלה הוא ללא ספק סוגיה חשובה אשר תוכל לשפוך אור על ביטוייהם והשפעותיהם המבניות.

7 מחקר פיילוט מקדים החל במחצית השנייה של 2012. המחקר האתנוגרפי הסתיים בסוף שנת 2015.

8 כאמור, המחקר אינו עוסק בגופים העוסקים בהכשרת אנשי מקצוע הסוחרים או משקיעים בכספי אחרים, אלא רק בגופים המבקשים למשוך לשוק אנשים פרטיים המעוניינים להשקיע או לסחור בכספים שלהם.

של קורס בסיסי על שוק ההון שיועד לקהל הרחב. מקור הנתונים השני הוא טקסטים שנאספו בעבודת שדה מקוונת מתמשכת, ובהם עשרות מאמרים, פרסומות, סקירות שוק, הסברים וניתוחים פיננסיים המופיעים באתרים של מוסדות הוראה למסחר ולהשקעות, בתי השקעות, חברות המספקות פלטפורמות של מסחר מקוון לציבור הרחב וכן הלאה, בלוגים וסרטי יוטיוב, ניוזלטרים ועוד. מקור הנתונים השלישי הוא חמישה ספרים על שוק ההון המיועדים גם הם לציבור הרחב. כל האירועים, הטקסטים המקוונים והספרים הם מקורות מידע, שיווק והסברה על שוקי ההון המוצעים בעברית, ובמידה רבה הם שערי הכניסה של הקהל הישראלי הרחב לשוקי ההון.

כאמור, האירועים ומקורות המידע שנחקרו אינם אחידים, והם מעודדים מגוון של דרכי פעולה בשוק ההון. ובכל זאת, העיסוק החוזר והנשנה בשלושת המוסדות שאדון בהם כאן עלה מהשדה והוא בולט הן ברישומי השדה, הן בטקסטים האינטרנטיים והן בספרים. למרות הבדלים בדגשים המאפיינים את זירות המחקר השונות, אשר אדון בהם בפרק הממצאים, שוב ושוב התגלה מאמץ דיסקורסיבי לעצב לא רק את יחסו של הפרט לשוק אלא גם את יחסו למוסדות חברתיים מרכזיים אחרים. כפי שאראה, הנחות המוצא, התפיסות התרבותיות והערכים המשותפים המאפיינים את המאמץ הדיסקורסיבי הזה הובנו ואושררו שוב ושוב דרך הוויכוחים והמגוון.

תהליך ניתוח הנתונים נשען על התפיסה ההבנייתית של הגישה המעוגנת בשדה (Charmaz, 2006) וכלל כמה שלבים. השלב הראשון היה תהליכי מיון וקטגוריוזיה שבהם קיבצתי יחדיו את הנתונים הנוגעים לשלושת המוסדות וניתחתי את מאפייני ההתייחסויות לכל אחד מהם בנפרד. בשלב השני, על בסיס תהליך הקטגוריוזיה, גיבשתי טיעונים פרשניים ובחנתי אותם באמצעות סריקה חוזרת של רישומי השדה והטקסטים. חיפשתי דוגמאות, דוגמאות נגד, מקרים יוצאי דופן וניואנסים. תהליך גיבוש הטענות נמשך גם בשלב הכתיבה, השלב השלישי, והיה חלק בלתי נפרד מהתהליך של עיבוד הטקסט והכנתו.

ניתוח הנתונים

במידה רבה, קידומו של השוק הפיננסי כרוך במאמץ להבנותו כאמצעי הגנה ושחרור של הפרט. המאמץ הזה נשען על הדגשת מוגבלותם ואזלת ידם של מוסדות הנישואים, העבודה והמדינה כמסגרות שיכולות להגן על הפרט ולהבטיח את חירותו. חשוב להדגיש: על פי רוב, המהלך הדיסקורסיבי כאן אינו מהלך רדיקלי הקורא לניפוץ מוסדות אלא כזה הכורך את התודעה הפיננסית במעין הסתכלות מפוכחת על המוסדות האלה. ההסתכלות המפוכחת הזאת מצדיקה את השהייתן של נאמנויות ותחושות שייכות עם הכניסה לשוק, והיא מבנה את השוק כזירה מרכזית שבה אפשר להשיג את מה שהמוסדות האחרים האלה נכשלים מלספק כביכול.

אף על פי שהדיון בשלושת המוסדות עלה במגוון סוגי הזירות בשדה, העיסוק במוסד הנישואים אפיין בעיקר אירועים וטקסטים פיננסיים אשר יועדו לנשים או עסקו בהן, במיוחד בהקשרים שונים של השקעות (ופחות בהקשרים של מסחר). השיח על עבודה אפיין את מגוון הזירות, אך בלט במיוחד באירועים ובטקסטים שעסקו במסחר. אחד המאפיינים הבולטים של אירועי המסחר שבהם נכחתי הוא שרוב המשתתפים בקהל היו גברים. האבחנה המגדרית הזאת משמעותית, ואעסוק בה בפרק הדיון. השיח הנוגע למדינה הופיע בכל סוגי האירועים והטקסטים. כפי שהסברתי, השיח הנחקר אינו אחיד או הרמוני, ובמהלך הדיון שלהלן אציג את הוויכוחים העיקריים והבדלים בדגשים. אבקש להראות כיצד המגוון והוויכוח חוברים יחדיו לשיח הכורך בדרכים שונות את התודעה הפיננסית עם מוטיב של התפכחות ואכזבה מהמוסדות האחרים.

הנישואים

"הפולניות עושות שוק" הוא שמה של סדרת סרטוני אנימציה הסברתיים של הרשות לניירות ערך אשר זכתה לאלפי צפיות ביוטיוב (הפולניות עושות שוק, 2013). מטרתם של הסרטונים, כך נראה, היא לספק מידע על אודות השוק הפיננסי, לעורר בו עניין וגם להתוות כללי התנהגות זהירים בתוכו. מככבות בהם בז'ז'ינה וטולה, דמויות אנימציה שנוצרו בהשראת תכנית העבר "זהו זה". שתי הנשים אינן צעירות ומדברות במבטא פולני כבד. הפרק הראשון, ששמו "צרות של עשירים", מתחיל על מדרגות הרבנות:

בז'ז'ינה: אוי טולה איך ששמעתי באתי!

טולה: אוי בז'ז'ינה איך שהתגרשתי התעשרתי!

בז'ז'ינה: אוי. ואני חשבתי שאת צריכה עזרה, טולה.

טולה: ודאי שאני צריכה עזרה, בז'ז'ינה. אני נמצאת בפיריוד [תקופה] מאוד קשה. רק עכשיו התגרשתי מגרישה והוא השאיר לי כל כך הרבה גרושים שאני ממש לא יודעת מה לעשות איתם! מאוד קשה המצב שלי, בז'ז'ינה! מאוד קשה...

בז'ז'ינה: כסף?! מה לעשות עם כסף?! אני אגיד לך בדיוק מה לעשות עם כסף! קודם כול טיול שורשים לוורשה עם חברה הכי טובה שלך, בז'ז'ינה. ואחר כך הרבה קניות תעשי עם חברה הכי טובה שלך, בז'ז'ינה. בכל כל-בו, כל כל-בו, כל כל-בו ניכנס ונקנה. וגם בבנק נקנה זלוטי, המון זלוטי, נקנה ונקיף עצמנו בזלוטי! נשחה באמבטיה של זלוטי...

טולה: עוד פעם זאתי עם הזלוטי... אני מבולבלת וגם עצובה ומלאת הלם ומבוכה.

בז'ז'ינה: למה? מפני שאין לך גבר?

טולה: לא!!! מפני שיש לי כסף!!! כל כך הרבה כסף!!! וגם כל כך הרבה אפשרויות להשקיע אותן!!! גרישה האכזר הזה, איך הוא השאיר אותי ככה לבד עם כל כך הרבה גרושים? וצריך לחשוב על מחר ומחרתיים, וצריך לחסוך ולשמור כסף לחתונה של הבן שלי, לא צריך? בז'ז'ינה: לא צריך, לא צריך, הבן שלך לא יתחתן כל כך מהר. אל תדאגי...

הפרק הבא, ששמו "איפה הכסף?", ימליץ לטולה לפנות למומחים כמו יועץ השקעות ומנהל תיקים, או לקנות משהו ש"מישהו מנהל באומנות", כמו תעודות סל וקרנות נאמנות.

הסרטונים האלה, שכוכבותיהם הן דמויות סטריאוטיפיות של נשים אשכנזיות⁹ אמידות, מבקשים להעמיד את ההשקעה באמצעות מומחים כאלטרנטיבה הן לצרכנות והן לאגירת כסף ("זלוטי"): ההשקעה מוצגת כביטוי של אחריות ודאגה לעתיד, ואילו הצרכנות וה"זלוטי" מוצגים כאופציות בזבוניות ופתייניות, בחסות מי שמציגה את עצמה כ"חברה הכי טובה". האחריות כאן היא האחריות של הפרט, וליתר דיוק של האישה, שאין לה על מי לסמוך אלא על עצמה ועל אותם מומחי השקעות שתשמע עליהם בסרטונים נוספים ושתלמד להתנהל מולם בזהירות רבה כביטוי לאחריותה האישית על גורלה הכלכלי. מוסר ההשקעות נשען כאן על הבניה של בדידות והכרח. לטענתי, אין זה מקרי שסדרת הסרטונים של הרשות לניירות ערך נפתחת על מדרגות הרבנות: נקודת הפתיחה לתודעת ההשקעות היא בעצם תודעת הגירושים, כלומר המודעות לכך שמסגרת הנישואים אינה מסגרת שאפשר לסמוך עליה. יתרה מזו, אין בסרטון כל עצב על הפרדה עצמה:

9 בשיח הישראלי הרחב "פולניות" היא לעתים מילה נרדפת ל"אשכנזיות". לסוגיות האתניות יש ביטוי בשדה, אך לא אדון בהן במאמר זה.

במידה רבה המסר הוא שאם יש כסף ויודעים כיצד להשקיע אותו אז הפרדה אינה כואבת או מצערת כלל.

חשוב להדגיש כי האידיאליזציה כאן היא של פעילות ("שקולה") בשוק הפיננסי, ולא של הגירושים עצמם. המסר הוא שאם יש כסף ויש נכונות להשקיע, הגירושים אינם דבר רע כל כך. אותו עיקרון חל גם על הנישואים: אם יש כסף ונכונות להשקיע "נכון", הרי שגם הנישואים אינם דבר רע כל כך. נישואים המאפשרים לאישה להיכנס לשוק הפיננסי מוצגים לעתים כנישואים טובים, או לפחות נסבלים. לדוגמה, בהקדמה לספר *בורסה, יקירתי* (ליבנה ואלוני, 2011) מספרת מיכל ליבנה שבעלה אמר לה יום אחד: "בורסה, יקירתי. צאי וגלי בה את נתיבי הכסף", ועודד אותה לקחת על עצמה "את תיק האוצר בממשלתי" (עמ' 13). הרומנטיזציה של מודל הנישואים הפטריארכלי מעוצבת כאן בתבנית הניאו-ליברליזם: הגבר הוא אולי ראש ממשלה, אבל כזה שיודע להתיר חופש לשרת האוצר. לעומת זאת, בפוסט שכתבה ליבנה בבלוג שלה באתר סלונה היא מתארת אישה נשואה ששמה אביבה, שבעלה לא נתן לה את השחרור המיוחל. אביבה, כותבת ליבנה, נראתה לה תחילה כמו נמלה: "מין חיה פיצק'לה כזאת שמתרוצצת כל הזמן, ובגלל שהיא כל כך קטנה אפשר למעוך אותה על השיש במטבח בקצה האצבע וזה אפילו לא משאיר סימנים" (ליבנה, 2010). אחר כך התברר לה שאביבה "מנהלת סוג של 'חיים כפולים'": היא משקיעה בחשאי, מבלי לספר על כך לבעלה, ואף עוקבת בחשאי אחר השקעותיו ומגלה שאף על פי שהוא מתפאר בפניה על הישגיו, הם טובים פחות מהישגיה שלה. אחרי שלמדה את כל זה על אביבה, ליבנה שינתה את דעתה לגביה. כך היא מסיימת את הפוסט: "כאשר נפרדנו, כבר לא חשבתי על הנמלה. אביבה היא נמרה" (שם). במילים אחרות, האידיאל הוא של אישה שנאמנותה הראשונה היא לשוק: אישה שחווה שחרור דרך השקעות ובוחרת לשים לנישואיה גבול בפתח השוק.

לעתים קידומו של האידיאל הזה נשען על סיפורי קץ הנישואים, ובמיוחד על סיפורי גירושים, שלהם תפקיד פיננסי מעורר בשדה: הם מוצגים כמעין תמריץ ורצינון להתמסר לשוק גם בתוך מערכות הנישואים וגם בקרב נשים שאינן אמידות כמו תולה מהסרטון הקומי של הרשות לניירות ערך. כך, גופים פרטיים המבקשים לעודד נשים להשקיע מציגים סיפורי גירושים טרגיים, לעתים בתוך נרטיב פמיניסטי של התפכחות מהנטייה לסמוך על הבעל בעניינים כספיים. לדוגמה, בכנס השקעה לנשים שארגן אחד מבתי ההשקעות הגדול בארץ הופיעה מרצה שתארה את תחושת אי-הידיעה וחוסר האונים הכלכלי שתקף אותה בעת גירושיה, וגם את סיפור הגירושים של חברה שבעלה עזב בשביל מזכירתו בת ה-25. וכך היא אמרה למשתתפות:

את צריכה לשלוט בכסף שלך... אל תתנו [לבעל] את השליטה! ה-mission שלי הוא שכל אישה תשלוט במשאבים. אם בעלה מת, נדרס פתאום... וגם כשהוא בורח עם נשים אחרות, וגם אם לא קורה כלום: חשוב מאוד להיות אחראית, לנשום באופן עצמאי... מי שצריך לשמור על הכסף שלנו זה לא הבעל ולא הילדים, אלא אנחנו!¹⁰

מסרים דומים מופיעים במוסדות הוראה פיננסיים ייעודיים לנשים. לדוגמה, באתר האינטרנט של מכללת פמיניסטי, העוסקת "בהכשרת נשים לניהול פיננסי של כסף" באמצעים שונים ובהם השקעות בשוק ההון (פמיניסטי מכללה כלכלית לנשים, ללא תאריך), מופיע מאמר ששמו "חטאים שנשים עושות ביחס לכסף". כך נפתח המאמר:

נשים רבות מגיעות לעצמאות כלכלית רק כאשר המשבר מתדפק על הדלת. במקרים כמו גירושין, מחלה או (לא עלינו) מוות של הבן זוג – נשים נדרשות להתעמת עם מציאות חדשה שיש לה השלכות כלכליות. בעת משבר, קשה להתמודד בכל החזיתות ולהוסיף לכך הכרות ראשונית עם מצבך הכלכלי – פחות מומלץ. הסטטיסטיקה ברורה, בעוד תוחלת החיים של נשים עולה על זו של הגברים, אחוז הנשים הגרושות בשיאו והבריאות שלנו ממומנת על ידי המדינה פחות מבעבר. (ניר, 2013)

גם כאן, תודעת קץ הנישואים מוצגת מתוך הרציונל שעל פיו אין לחכות למשבר ויש לפתח מודעות ומעורבות פיננסית גם במסגרת הנישואים.

יתרה מזו, בכנס פיננסי לנשים שארגן מוסד הוראה ייעודי אחר המתמקד בהשקעות בשוק ההון, אחוז הגירושים הגבוה הוצג כרציונל לכך שעל האישה להשקיע את ההון שלה עבור עצמה ולא להוציא אותו על רכישת דירות לילדים,¹¹ שכן גם הם עלולים מהר מאוד למצוא את עצמם על מדרגות הרבנות ולאבד את הרכוש הזה, או לפחות את מחציתו, במסגרת הסכמי גירושם. כך אמרה המרצה:

אנו, הדור הבוגר [...], היעדים שלנו הם להגדיל את עמודת הנכסים הפיננסיים שלנו. בגלל התארכות תוחלת החיים נראה עצמנו מגיעים לגיל מתקדם [...]. אנו רוצים לחיות בשנים האלה על עמודת נכסים פיננסיים טובה, נכונה, חכמה. אבל בשנים האחרונות – רבים מתלבטים וחלק ניכר מההון העצמי שהם הצליחו לאגור הוציאו לילדים, נתנו לילדים כסף וקנו להם דירה. [...] לצערנו, 65%–70% מהזוגות מגיעים למשבר בזוגיות. [...] יש לי חברה שקנתה את הדירה של הבן פעמיים וחצי: הוא התגרש, היא קנתה את החצי [של גרושתו] ואחר כך התחתן והתגרש עוד פעם. [...] בגיל הזה אנחנו צריכות להפסיק להניק. כמו בטבע – העדר מלמד את הגורים לצאת לבד ולהצליח.

אפוקליפסת הנישואים – הפעם של הילדים – חוזרת כרציונל מרכזי לעידוד נשים ללמוד להשקיע עבור עצמן. אף שלא אוכל להרחיב כאן בנושא, אבקש להצביע על כך שהציטוט הזה מדגים גם את הדרך שבה הלוגיקה הפיננסית מבקשת לעצב מחדש את מערכות היחסים בתוך המשפחה. באותו כנס הופיעה עורכת דין שסיפרה גם היא על לקוחות שילדיהן התגרשו, פשטו רגל ואפילו רימו אותן עד שנותרו חסרות כסף בעת זקנה. היא הזהירה את הנשים מלתת אמון גדול מדי בילדיהן. מרצה אחר להשקעות אמר: "צריך להגיד בשקיפות: אני צריכה את הכסף, אל תבנו עליי. כשאלך לעולמי – אז תיקחו את הכסף".¹²

מכאן, הגירושים חוזרים כתמריץ וכרציונל לפיתוח תודעה פיננסית שיש לה קדימות גם בתוך

11 התחרות על כספי השקעה בין שוק הנדל"ן ובין השווקים הפיננסיים באה לידי ביטוי בשדה. באירועים כדוגמת האירוע הזה גופים פיננסיים מגייסים דוברים המציגים עמדות שונות, המדגישות את ההבדל בין השקעה בנדל"ן ובין השקעה פיננסית במניות נדל"ן או השקעות פיננסיות אחרות. תחרות זו היא מחוץ לטווח עניינו של המאמר.

12 בדיונים על ילדים צעירים יותר, לעתים המסר הוא שנשים צריכות לתת לילדים לנהל כספים בעצמם כדי שפסיקו לבוא אליהן בדרישות להוצאות ויפתחו מודעות, עצמאות ואחריות פיננסית. קביעות בדבר אחריות ההורים לחינוך פיננסי של ילדיהם מופיעות גם בטקסטים ממסדיים העוסקים בהסברה, בחינוך ובאוריינות פיננסיים (Maman & Rosenhek, 2015).

הנישואים וחי המשפחה, בבחינת העוגן החשוב של העצמאות והעוצמה הנשית. ההתמסרות להיגיון הפיננסי ולשוק קודמת למחויבויות ולשיקולים משפחתיים, שכן היא הדרך להשיג עצמאות נשית. וריאציה נוספת של ההיגיון הזה מציגה דורין הרטמן, מחברת הבלוג הפיננסי הידוע "הסולידית" (הסולידית, 2013). הרטמן, המטיפה להשקעה פסיבית ארוכת טווח, מצהירה על עצמה כך: "בת +30, אלהורית מאושרת, גרה בהרצליה עם בן זוגי בדירה שכורה" (הסולידית, ללא תאריך). בפוסט מה-24.12.2013 ששמו "לא אמא, לא עובדת, אישה משוחררת!" יוצאת הרטמן נגד הפמיניסטיות הישראליות שלהן היא קוראת "עדת המיליטנטיות". רבות מהפמיניסטיות הישראליות, היא כותבת, [מונע]ות משנאת גברים טהורה ומקדמות "שקר גס ואכזרי" של "אמא עובדת", המבקשת להגשים את עצמה בכל החזיתות. כנגד ה"שקר" הזה היא מבקשת להעמיד את "תמציתו של הפמיניזם האמיתי": אישה "שהגיעה לעצמאות כלכלית בכוחות עצמה, שלא חייבת שום דבר לאף אחד" וחי מהשקעות פיננסיות, ובכך רוכשת לעצמה את חופש הבחירה המלא, ובכלל זה את החופש לא לעבוד, לא ללדת ילדים ולא להתחתן. אם גופים שונים בשדה מבקשים לעודד השקעה דרך נרטיבים של גירויים, הרי "הסולידית" מציגה מודל של בחירה בחסות השוק, וקוראת לנשים לשקול לזנוח מרצון את הנישואים ואת הולדת הילדים, כביטוי לעצמאות ולחופש. לסיכום, שוק ההון מופיע כאמצעי של כוח והעצמה שמשמעותו שחרור האישה מתלות בבעל ולעתים אף בילדים.¹³ סיפורי קץ הנישואים, ובמיוחד סיפורי גירויים, משמשים לעתים תמריץ מעורר למודעות פיננסית עבור נשים. סיפורי הקץ מעודדים את הנשים לתת קדימות לשוק גם בתוך הנישואים (והמשפחה), והם מבנים את הקדימות הזאת כמהלך מפוכח ואחראי הנשען על ההבנה כי לעתים קרובות הנישואים הם מוסד מכפיף שאי אפשר להישען עליו. השוק מוצג כמפלט מתלות בבעל, כ"רומן מהצד", כאמצעי לשחרור האישה בתוך הנישואים או מהם. השיח הפמיניסטי נשזר בשיח הפיננסי בדרכים שונות וגם תוך כדי ויכוח, אבל המשותף לעמדות השונות הוא הקריאה לנשים לבטא אחריות ועצמאות באמצעות מודעות פיננסית ולחוות את הפעילות בשוק ההון כעוצמה נשית, אוטונומיה וחופש.

העבודה

הרעיונות של "הסולידית" על קץ הקריירה ("לא עובדת"), שהזכרתי לעיל, הם במידה רבה המסר המרכזי בבלוג שלה. הרטמן (כאמור, "בת +30") מגדירה את עצמה "פנסיונרית" ומדגישה:

אני עצמאית כלכלית. המשמעות היא שההכנסה הפסיבית שלי עולה על ההוצאות השוטפות שלי. במילים אחרות, אני לא תלויה במקום העבודה כדי לממן את סגנון החיים שלי. אני יכולה להרשות לעצמי לא לעבוד.

אני לא מולטי-מיליונרית, ומנגד אני לא מחטטת בפחי אשפה. [...] איך עשיתי זאת?

אימצתי שיטה כלכלית, פילוסופיה וסגנון חיים המכונה ERE, ראשי תיבות של Early

13 דיונים אקדמיים ופמיניסטיים על תופעת ה-defamilization עוסקים בהשפעות מדיניות רווחה על פרקטיקות העסקה של נשים ועל תהליכים מגדריים הקשורים לעיצוב יחסי עבודה-משפחה (Orloff, 2009). מעניין לציין כי בשדה הפיננסי הנחקר הדגש הדיסקורסיבי מוסט הן מעולם העבודה והן ממדינת הרווחה (כפי שנידון בהמשך מאמר זה), ושאלות הנוגעות לעצמאות, עוצמתן, מעמדן ותפקידיהן המשפחתיים של נשים מקבלות תפנית פיננסית ומומשגות במונחים הקשורים לשוקי ההון.

Retirement Extreme, אותה הגה הפיזיקאי הדני-אמריקני ד"ר ג'ייקוב לונד פסקר. השיטה דוגלת בקיצוץ דרסטי של הוצאות המחיה, חיסכון אגרסיבי (75% ומעלה) של ההכנסה הפנויה במשך מספר שנות עבודה והשקעה של הכסף הפנוי בנכסים מניבים. כאשר ההכנסה הפסיבית מאותם נכסים מכסה את כל ההוצאות השוטפות – ניתן להפסיק לעבוד כליל. [...] לי יש זמן בשפע. את הזמן הפנוי שלי אני משקיעה בדברים שחשובים לי. [...] אני לא רוצה לחכות עד שמישהו במשרד האוצר יגיד לי מתי לפרוש. [...] אני לא רוצה לבלות את השנים הבריאות והטובות ביותר שלי במרוץ העכברים. (הסולידית, **ללא תאריך**. ההדגשה במקור)

גם אם המינימליזם הצרכני של "הסולידית" הוא ייחודי, השאיפה להפסיק לעבוד, ובלבה ההסתכלות על עולם העבודה כעל מרוץ עכברים מכביד, נפוצה בשדה. הדבר בולט מאוד בזירת המסחר. כך לדוגמה פותח מאיר ברק, מרצה ידוע והמייסד והבעלים של בתי ספר למסחר בשוק ההון, את ספרו *הלוחש למניות (2012)*:

בגיל 36, אב לשלוש בנות שהצעירה בהן רק בת שלושה חודשים, הייתי חסר כל. העסק שטיפחתי במשך 13 שנים התפרק לי בין הידיים, השותף שזיהה את הצרות לפני, מעל ומשך לכיסו את אלפי השקלים האחרונים שנותרו בחשבונות הבנק. העובדים נטשו ונותרתי עם חוב של שני מיליון שקלים לבנקים ולספקים. [...]

הימים היו שלהי ימי בועת ההיי-טק הסוערים. [...] תוך מספר חודשים הקמתי חברת סטארט-אפ לתפארת, גייסתי שותפים וכמה מיליוני דולרים. כסף התחיל לזרום שוב. חיי ההיי-טק היו טובים אלי אולם [...] הרגשתי שאני דורך במקום. נמאס לי לקום מוקדם בבוקר, לצאת לעבודה לפני הפקקים, לחזור מאוחר בלילה לאחר הפקקים ולפגוש את משפחתי רק בסופי שבוע. [...] חיפשתי דרך לצאת ממרוץ העכברים, רציתי לפרוע את יתרת חובותיי ולעשות את הכסף הגדול. [...]

יש מעט מאוד דרכים חוקיות להרוויח במהירות הרבה כסף. בחנתי את האפשרויות ובחנתי תחום שהיה קרוב ללבי: מסחר במניות. ממסחר בטווח קצר, כך שמעתי, ניתן להתעשר. [...] תוך שנים ספורות עברתי מעבודות ההיי-טק לחירות של בית בקיסריה, משחק גולף בבוקר, שחייה בבריכה הפרטית, ארוחת צהריים עם המשפחה, שנת צהריים ושעות עד שלוש שעות של מסחר מהנה בשעות הערב. הגשמת בישראל את החלום האמריקני. (עמ' XVI, XI—XII)

בטקסט הזה של ברק יש שני סוגים של התייחסות לעולם העבודה היצרנית. תחילה, בסיפור התפרקות העסק, עולם העסקים מוצג כעולם המאופיין ביחסי תלות לא אמינים ובחוסר יציבות, והעבודה מוצגת כדבר שאי אפשר לסמוך עליו. לאחר מכן, בסיפור על חיי ההיי-טק, העבודה מוצגת כ"מרוץ עכברים" שהכותב אינו מעוניין בו. המסחר במניות מוצג כתחליף לעולם העבודה היצרני ולתסכולים של העדר הזמן המאפיינים אותו, ואילו תרבות הפנאי הצרכנית – הברכה הפרטית, הגולף – מוצגת כחלום.

שחקנים רבים בשדה מאפיינים כך את עולם העבודה ומציגים את שוקי ההון כמענה לשתי הצרות האלה. בתשובה לצרה הראשונה – יחסי תלות בעייתיים ואי-יציבות תעסוקתית – שוקי ההון מוצגים כמקור פרנסה מלא או חלקי המאפשר עצמאות ואי-תלות. לדוגמה, בספר *נורסה: מסחר יומי למתחילים* ברגמן כותב שאחת הסיבות "שכדאי בגללן להיות סוחר-יום" היא שבבורסה "אינך זקוק ללקוחות, לשותפים, למנהלים ועובדים. כאן אתה ורק אתה מבצע את כל הפעולה וקובע את סדר היום. אתה הבוס, אתה העובד ואתה המחליט היחיד. עצמאי בשטח" (ברגמן, **ללא תאריך**,

עמ' 8-9). כך, קשרי הגומלין והתלות במיליוני השחקנים הפיננסיים בשווקים הגלובליים נעלמים מאחורי המסכים ומאחורי הרטוריקה, ומה שנותר כביכול הוא רק הסוחר והגרפים בפינת המחשב הביתית.

טענה דומה עלתה גם בכנס פיננסי שיועד לנשים ואורגן על ידי בית השקעות גדול, שם הסבירה המרצה שכניסה לשוקי ההון מאפשרת למשקיע להיות בצד הנכון של אי היציבות התעסוקתית. המרצה הביאה נתונים על גלי פיטורים גדולים בחברות ידועות, הסבירה כי פיתוחים טכנולוגיים שונים מצמצמים את הצורך בעובדים וטענה כי אנו עומדים בפני "קטסטרופה בשוק העבודה". לאחר מכן היא הסבירה שהקיצוץ הזה בעובדים הוא אולי נורא עבור העובדים אבל טוב למשקיעים: המשמעות של החיסכון הגדל והולך בהוצאות העסקה היא שהמשקיעים יכולים להרוויח יותר על ההשקעות שלהם.

בתשובה לצרה השנייה, היא מרוץ העכברים, שוקי ההון מוצגים לעתים כמפלט – גם כאן מפלט מלא או חלקי – מהתובענות של עולם העבודה. חלק מהחברות בתחום המסחר מדברות על פרנסה בכמה שעות ביום ואף פחות מכך. לדוגמה, בטקסט המתלווה לסרטון הדגמה של אחד ממוסדות ההוראה למסחר כתוב: "משכורת של 13,500 ₪ היא משכורת יפה לשכיר במשך הישראלי? מה אם היה מדובר בשעתיים עבודה בלבד?" (קופר, ללא תאריך). באתר של מוסד הוראה אחר מופיע בלוג שכותרתו "משכורת חודשית ב-9 דקות"¹⁴. מורים וכותבים אחרים, ובמיוחד אלו העוסקים בהשקעות, מתבטאים נגד מסרים כאלה.¹⁵ חלק מהעוסקים בהשקעות (כמו "הסולידית") מציגים מודל התפרנסות שבו שוק ההון מחליף את עולם העבודה באופן חלקי, בהדרגה או רק בטווח הרחוק, לאחר שנאגר בסיס הון רחב מספיק. למרות הוויכוח לגבי הדרך והשיטה, מסרים מסוג זה מאשררים שוב ושוב את המשגה של עולם העסקים והתעסוקה כעולם מכביד של עבודה קשה שיש לשאוף להשתחרר ממנה.

עם זאת, בתי ספר ומקורות לימוד פיננסיים רבים – ובמיוחד אלו המבקשים להכשיר סוחרים ומשקיעים עצמאיים שאינם נעזרים ביועצים למיניהם – נוטים גם להדגיש שהגשמת ההבטחה הזאת כרוכה (אולי באופן פרדוקסלי) בעבודה קשה. מקורות לימוד מדגישים את הצורך בתקופת לימוד והכשרה, במשמעת רגשית וביכולת התמדה למרות הפסדים וכישלונות. כך, לדוגמה, אחרית הדבר בספרם של ראובן וארביב (2009) לאן נעלמו 300%? מוקדשת כולה לעידוד סוחרים מתחילים, שלא יתייאשו מהקשיים שבדרך ויראו אותם כחלק בלתי נפרד מתהליך לימודי מפרך שבסופו הבטחה גדולה:

שאיפות וחלומות הם כמו זרעים השתולים באדמה. [...] אנחנו ממשיכים במסע צעד אחר

14 הבלוג התפרסם באתר Simple Trade ונדלה לאחרונה ב-30.3.2015, אולם כיום אינו מופיע עוד באתר.

15 לדוגמה, בפגישת הסבר בבית ספר להשקעות התייחס בעל בית הספר למסרים כאלה של חברות מתחום המסחר ואמר: "אנשים מתקשרים אליי, אומרים לי – אני רוצה משכורת חודשית. אני אומר – גם אני רוצה. זה לא קיים! אם הייתי בחצי שעה עושה 3,000 שקל, לא הייתי צריך ללמד! זו הונאה לשמה". חשוב לשים לב שהוויכוח כאן הוא על שאלת השיטה וההיתכנות שלה, ולא על האידיאל עצמו. ה"הונאה" כביכול נחשפת מתוך העובדה שהמרצים עצמם נדרשים לעבוד כמרצים, אך האידיאל של פרנסה הדורשת זמן ומאמץ מינימליים, האידיאל של קץ העבודה, נלקח כחלום מובן מאליו.

צעד, רואים כיצד עוד רגע נפרוץ מהאדמה ונגשים חלום. [...] מילימטר אחד בלבד, ודרוש רק עוד קצת כוח, עוד מאמץ קטן כדי לפרוץ החוצה ולהגשים את החלום. [...] ורק אלה שעל-אף-הכול לא ויתרו והמשיכו להאמין, יהפכו מנבטים לניצנים. אלה יפרצו את האדמה וייצאו לאוויר העולם, אל אור השמש הנצחי. (שם, עמ' 247)

"אור השמש הנצחי" – השפעת המזין וחסר הגבולות – הוא השוק, כמוכן. הנה דוגמה נוספת: "שוק ההון האמריקאי הוא אינסופי ואין גבול לשפע שהוא יכול לספק", כותב באתר שלו איתן רותם, המעביר קורסים וסדנאות למסחר בשוק ההון האמריקאי (רותם, **ללא תאריך**).

לצד המשגה של עולם העבודה כעולם לא יציב שאין לסמוך עליו, ולצד תיאורו של מרוץ העכברים המכביד, בולטים המסרים שגם בתנאים אידיאליים – אנשים שעובדים ושוורדים את המרוץ הזה – עולם העבודה אינו יכול להבטיח ביטחון כלכלי. לעומתו שוקי ההון מוצגים כהשלמת הכנסה הכרחית ולעיתים אף כהצלה כלכלית. "המשכורת החודשית לבדה כבר לא מספיקה", קובעת פרסומת לקורסים של מכללת פסגות. "המפתח להצלחה טמון בעולם של 'גם וגם' – גם לעבוד כשכיר וגם להשקיע בערוצים נוספים" (מסר שיווקי מדוור, 9 באוגוסט 2015. ההדגשה במקור).

יתר על כן, בתי ספר למסחר ולהשקעות ומקורות לימוד ומידע פיננסיים מזכירים לקהל שוב ושוב שממילא העתיד הכלכלי של רובנו הוא "עולם של גם וגם": המעבר לפנסיות צוברות המבוססות על הפרשות מוגדרות מראש משמעו שביטחוננו הכלכלי נשען עתה במידה רבה על השקעות פיננסיות.¹⁶ במילים אחרות, גם אם אינך רואה את עצמך כאיש השקעות וגם אם אינך תולה את פרנסתך בשוק ההון מבחירה, הרי בפועל זה המצב, שכן הפנסיה שלך מושקעת בבורסה ותלויה בה.

כך, לצד האידיאליזציה של צמצום היקף העבודה וצמצום התלות בה בהווה, דיונים מסוג זה על הפנסיה ממזערים את משמעות העבודה והשלכותיה על העתיד. לדוגמה, במפגש הדרכה של אחד מבתי ההשקעות הגדולים בארץ העלה המרצה שקף של אדם שנבהל ממפולת שוק ובניגוד לדעה של יועץ ההשקעות הוא עבר ממסלול פנסיה אחד לאחר. המרצה השווה בין גרף התשואה של המסלול הישן של אותו אדם ובין המסלול החדש שלו והראה שבסופו של דבר המסלול הישן שהיועץ המליץ עליו היה מניב לו פנסיה גבוהה יותר משמעותית. "הוא עוד לא חזר למסלול הנכון", אמר המרצה. "כל הפנסיה שלו נגמרת". המסר היה שהחלטה על מסלול השקעה היא החלטה כבדת משקל: אתה יכול לעבוד כל חיך, אך בסופו של דבר בעת זקנה גורלך יהיה תלוי במידה רבה מאוד במסלולי ההשקעה שתבחר.

כאמור, בניגוד לבתי השקעות ולגופים ממשלתיים, בתי ספר פרטיים למסחר והשקעות מעודדים אנשים לקבל החלטות בעצמם ולא לסמוך על יועצים. במידה רבה, המסר שלהם הוא "אם כבר, אז כבר": אם כבר הכסף בשוק – כדאי ללמוד לנהל אותו עצמאית ולהשתמש בידע כדי להוסיף ולהרוויח כסף. כך לדוגמה נאמר בכנס שארגן אחד מבתי הספר למסחר: "הפנסיות שלנו מושקעות בבורסה. [...] אחת לכמה שנים הבורסה מתרסקת. השאלה מה תעשו? תטמנו את הראש בחול או שתלמדו מה לעשות בפעם הבאה כשהבורסה תיפול? לפחות תצילו את הפנסיה שלכם ותעשו מזה כסף".

לסיכום הדברים עד כה, הדיונים על הפנסיה, כלומר על הפרנסה בעתיד, משלימים את הדיונים

16 הכוונה היא לתכניות הפנסיה שבהן גובה הקצבה אינו נקבע על פי גובה השכר טרם היציאה לפנסיה, אלא במידה רבה על פי התשואות שקרן הפנסיה השיגה בתקופה הרלוונטית.

על מרוץ העכברים המעיק והבלתי יציב, אשר מתמקדים בהווה. אלה וגם אלה מדגישים את ההפחתה בכוחו של עולם העבודה להבטיח ביטחון כלכלי ופרנסה ומבנים את המעורבות בשוקי ההון כהכרח. העבודה מוצגת שוב ושוב כמאמץ אשר משעבד את ההווה ואשר אין בו כדי להקנות ביטחון בעתיד. שוק ההון מוצג כמקור של ביטחון ופרנסה המשלים את העבודה, ולפעמים גם כזירה לעשיית רווח העשויה לאפשר להיפטר לגמרי מעול העבודה: תחליף פרנסה דל שעות ובסופו של דבר גם דל מאמץ לעולם העבודה הרגילה, מקור שפע שיכול לשחרר את העובדים מעול העבודה.

ולא רק את העובדים: שוק ההון יכול לשחרר כביכול גם את הפנסיונרים, והוא מוצג כמודל השלמת הכנסה למי שהגיעו לגיל פרישה וממילא נמצאים מחוץ לשוק העבודה. יתרה מזו, הפנסיונרים הם קהל יעד מרכזי של בתי ספר למסחר ולהשקעות. לדוגמה, באתר האינטרנט של בית הספר ללימודי מסחר Simple Trade מופיעה כתבת טלוויזיה על "הפנסיונרים שמשלימים הכנסה בבורסה". להלן תמלול של חלק מהכתבה (Simple Trade, 2015):

[חיה איכר מראשון לציון יושבת בפנינת המסחר שלה בביתה.]
 הקריינית: עד לא מזמן חיה הייתה מפעילה את המחשב כדי לשחק סולטר. היום היא משחקת בבורסה. אחרי שנים שבהן עסקה בחינוך, דווקא בגיל הפנסיה היא הפכה לסוחרת, בעיקר בשביל הכסף אבל גם בשביל הכסף.
 חיה: חבר של בעלי מגיע ואומר: היום עבדתי, עשיתי 400 שקל. אני אומרת: כן, היום ישנתי. עשיתי 400 שקל.

קריינית: חיה משחקת באופציות אחרי קורס בבנק ולימוד עצמי. קובי ואתי סוחרים במניות אחרי קורס בבית ספר ייעודי.

[קובי ואתי מצולמים מול מחשב בחדר מסחר בבית הספר הייעודי האמור]

[...]

אתי: נכנסתי לעסקה של מניה קטנה שסיכנתי בה שני דולרים. ידעתי שאני מוכנה להפסיד אותם ואני הרווחתי 575 דולר. בעשר דקות. להגיד לך מה זה עשה לי ומה זה נתן לי? אני באמת אומרת, כל אחד יכול לעשות את זה.
 הקריינית: בתחילת שנות האלפיים הדור הצעיר הוא שהתעניין במסחר בבורסה, אבל בשנים האחרונות הצטרפו אליהם גם בני הגיל השלישי.

מכאן עולה שאם בעיני "הסולידית" ו"הלוחש למניות", שעמם פתחתי את תת-הפרק הזה, השוק הפיננסי מבטיח שחרור מעול הקריירה ויציאה לפנסיה מוקדמת של פנאי בגיל צעיר – בעיני הפנסיונרים האלה השוק הפיננסי מוצג כשחרור מהשעמום ומחוסר התוחלת הכרוכים ביציאה ממעגל העבודה, מהמשחק בסולטר ומכל מה שהוא מסמל. למרבה האירוניה, השוק הפיננסי שמשחרר את הפנסיונרים-מבחירה מעול העבודה משחרר את הפנסיונרים-מכוח-החוק מעול האין-עבודה. ולמרות ההבדל, גם בכתבה על הפנסיונרים השוק הפיננסי מוצג כמקור פרנסה המייצג עצמאות, אי-תלות ושחרור מתובענות עולם העבודה: הדולרים זורמים בו ב"שינה" או "בעשר דקות", באופן המנוגד לאתוס העבודה הקשה וכל המשתמע ממנו.

לסיכום, הפופולריות של שוק ההון כרוכה בעיצוב מחדש של משמעות העבודה היצרנית ותפקידה. למרות הווריאציות בתפקידיו של שוק ההון – תחליף פרנסה מלא או הדרגתי, או לחלופין אמצעי להשלמת הכנסה בהווה או בעתיד – העבודה מוצגת שוב ושוב כמסגרת מאכזבת וחסרה. במידה רבה, המסר הוא כי המועסקים נדרשים להצלה: הצלה ממחסור כלכלי, הצלה

מקטסטרופה תעסוקתית, הצלה ממרוץ עכברים משעבר. מנגד מוצג "אור השמש הנצחי" של שוק ההון: סירקולציה גלובלית ממוחשבת, שאמנם כרוכה בסיכונים אך בה בעת עשויה לתת הרבה יותר בהרבה פחות – בלי תלות במנהלים, בעובדים, בלקוחות ובשותפים ובלי פקקים בדרך למשרד. פנסיונרים "אמיתיים", אלה שאינם עובדים כי הגיעו לגיל פרישה, וגם פנסיונרים מבחירה המבקשים לברוח ממרוץ העכברים, נקראים לצמוח לאורה של השמש הזאת. ערכי החריצות והעבודה הקשה ומושגי הקריירה והסטטוס המאפיינים את עולם העבודה מוגדרים מחדש כמעיקים ולעתים אף כמיותרים, ומוחלפים באידיאל של סחר חליפין עצמאי ומקסום שעות הפנאי. התודעה הפיננסית נכרכת בתודעה מפוכחת על עולם העבודה היצרני, המדגישה את כוחו המצטמצם להציע ביטחון כלכלי, משמעות ופרנסה ראויה ומציגה את הפעילות בשוק ההון כהכרח, כמפלט ואף כשחרור מתלות.

המדינה

אחד הציטוטים לעיל הובא מתוך מאמר אינטרנטי של ענת ניר ממכללת פמיניסטי. ניר כותבת כי "אחוז הנשים הגרושות בשיאו והבריאות שלנו ממומנת על ידי המדינה פחות מבעבר" (ניר, 2013). בכנס המסחר שהוזכר בפתח המאמר הכריז המרצה כי "ממשלות לא פועלות לפי מה שטוב לציבור אלא [לפי] מה שטוב להן. ומה שטוב להן טוב לבעלי ההון". הצהרות מעין אלה, על הנסיגה של המדינה ממתן שירות לאזרחיה ומטיפול בהם, קיימות בשדה אך אינן נפוצות.

בכל הקשור למדינה,¹⁷ הדגש מעט אחר. אמנם המדינה מוצגת כמקור אינסופי לצרות, אך המסר העיקרי אינו שהשוק הפיננסי מאפשר להיפטר מהצרות האלה או לפתור אותן. המסר העיקרי הוא שהשוק מאפשר להפוך את הצרות של המדינה להזדמנויות להרוויח כסף. במילים אחרות, השוק הפיננסי מוצג כזירה המאפשרת להפוך את הבעיות של הכלל למקור של רווח ושפע עבור הפרט. השוק מאפשר להפוך מדיניות כושלת, מפולות, צרות ביטחוניות ואפילו מלחמות למקור פרטי של שפע. "יש שפע מכל דבר", ניסח זאת מרצה למסחר, "זה משהו שאנשים פשוט לא תופסים". אך מימוש האפשרות להפיק רווחים מאזלת ידה ומצרותיה של המדינה מחייב את הפרט לשנות את נקודת המבט שלו. המסר הוא שעל הפרט להשתחרר מהכבלים הרגשיים והמנטליים הקושרים אותו למדינה – "מדינה" במובן התרבותי הרחב של המושג – בעודו בשוק; להשאיר את הפריומה האזרחית והלאומית מחוץ לזירת סחר החליפין ולהתייחס לצרות של המדינה כשחקן פיננסי גרידא. בשיעור בסיסי על שוק ההון שנכחתי בו הסביר זאת המרצה כך:

כשאני רואה שממשלה לא עומדת ביעדי התקציב שלה, יש לי אינסנטיב [תמריץ] לעשות שורט [למכור בחסר, דהיינו לשים כסף כנגד השוק, להמר על ירידת ערך] על האג"ח שלה. [...] כאזרח אולי אפגע, אבל כסוחר אוכל להרוויח. אז מצד אחד יש יללות. אבל מצד שני אפשר להרוויח גם ממדיניות כלכלית כושלת. [...] מה שנראה אולי כעוד פרק של שבע דקות בחדשות, של ויכוחים קואליציוניים, הוא עם השטררימל וההוא עם העגיל באוזן וההיא וההוא... הפוליטיקה צריכה לעניין משתי סיבות. ראשית, זו המדינה שלכם, ככה זה עובד. שנית, הבליל הזה יכול לייצר לכם הכנסות במסחר.

אם כן, המסר הוא שיש לפתח מבט כפול. אדם המבקש להשקיע או לסחור בשוקי ההון צריך ללמוד

17 המושג "מדינה" משמש כאן במובן הפופולרי הרחב שלו, הכולל בראש ובראשונה את מוסדות הממשלה והשלטון.

להסתכל על המדינה, על מהלכה ועל מעלליה כשחקן פיננסי בעודו בשוק וכאזרח כשהוא מחוץ לשוק. מרצה בכנס לנשים שהתקיים בבורסה לני"ע בתל אביב התייחסה לכפילות הזאת במונחים של כובעים מתחלפים: מה שאנחנו רוצות תלוי בכובע שאנחנו חובשות, הסבירה. כשאנו חובשות את כובע האזרחיות אולי נרצה דבר אחד, וכשאנו חובשות את כובע המשקיעות אולי נרצה את ההפך. חשוב להדגיש כי אין כאן ביטול של הפריזמה האזרחית אלא סילוקה מהשוק, דחיקתה אל מחוץ להיגיון ולעשייה הפיננסיים. במילים אחרות, לצד הנרטיב שבלט בשיח על הנישואים והעבודה, הנרטיב של הפרט הנטוש או הבודד שאין לו על מי לסמוך אלא על עצמו, בשיח של המדינה הפופולריזציה של שוק ההון נשענת על מהלך נוסף: בתוך שוק ההון הפרט צריך "לנטוש" מנטלית ורגשית את המדינה, להסיר מעל ראשו את כובעו כאזרח. על הפרט להדוף את תחושות השייכות למדינה והמחויבות כלפיה אל מחוץ לשוק, כדי שיוכל לתרגם לרווח את הצרות הכלכליות שהיא מייצרת.

יתרה מזו, אנשים בשדה טוענים כאמור שהשוק מציג הזדמנויות להרוויח לא רק מכישלונותיה הכלכליים של המדינה אלא גם ממשברים ביטחוניים ופוליטיים. כך נאמר באותו שיעור על שוק ההון:

יש בעולם הזה, של שוק הכסף, שני סוגי אירועים. ראשית, אירועים צפויים [...]. האירועים הצפויים – ההשפעה שלהם על השווקים לא קשורה לשאלה אם הם טובים או רעים, אלא רק ביחס למה שהיה צפוי [...]. והאירועים הלא צפויים... בשנת 2000, בספור של הלינץ' ברמאללה – למחרת השוק ירד ב-10%. זה היה בדיוק אחרי שיחות כביכול שלום והשוק עבר מאופוריה לדפרסיה והלם [...]. לאירועים האלה אני מתכוון. לאירועים האלה קוראים "ברבורים שחורים". יש ספרים שנכתבו על זה.¹⁸ [...] אלה אירועים שאי אפשר לתזמן אותם אבל אפשר להיערך אליהם ולהפיק מהם רווחים [...]. מלחמת לבנון – הבורסה הייתה יותר גבוהה אחרי המלחמה מאשר לפני. עמוד ענן – האירוע התרחש ביום ד' בארבע אחר הצהריים ובחמישי ב-12:00, 1:00, כבר היינו בשער יותר גבוה מלפני האירוע.

ההתבוננות על צרות ומשברים ביטחוניים כעל הזדמנויות לרווח – כעל "ברבורים שחורים" – מאפיינת לא רק את המבקשים לעודד מסחר אלא גם את מי שמבקשים לעודד השקעות. בכנס הדרכה של בית השקעות גדול הציג הדובר שקף ובו טבלה של אירועים כאלה, החל במלחמת לבנון וכלה באירוע המוחי שאריאל שרון לקה בו. הוא הסביר שבכל האירועים האלה הבורסה בתל אביב ירדה תחילה, אבל אז החלו עליות כי בסופו של דבר "הבורסה מנצחת". המסר היה שמשקיע שנשאר בבורסה ולא משך את כספו הרוויח בסופו של דבר.

כדי להמחיש את הרעיון הזה מקורות המידע והלימוד הפיננסיים מזכירים לעתים את סיפורו של הרמטכ"ל לשעבר דן חלוץ, שמכר את תיק המניות שלו רגע לפני שפרצה מלחמת לבנון השנייה. בשיח הציבורי סיפור מכירת המניות עורר ביקורת חריפה על תפקודו של חלוץ כרמטכ"ל, אבל בשדה הפיננסי הדגש הוא על כך שהחלטתו הייתה שגויה כמשקיע. כמה ימים לאחר שחלוץ מכר את מניותיו הבורסה התהפכה והמניות החלו לעלות שוב. אם היה נשאר ולא "בורח", אנשים בשדה אוהבים לספר, היה בסופו של דבר מרוויח.

יתרה מזו, באתר של חברת easyoption, שעסקה במסחר באופציות בינאריות,¹⁹ זמן מלחמה תואר כתקופה שבה אפשר להרוויח לא רק מהעליות שמגיעות בסופו של דבר אלא גם מהזגזוג הראשוני בשערי המסחר:

מדינת ישראל היא לצערנו מדינה שידעה לא מעט מלחמות וכנראה תדע מספר מלחמות נוספות בעתיד. המלחמות האחרונות כולל מבצע "צוק איתן" הנוכחי פרצו בתוך זמן קצר וכמעט ללא התרעה וכך לא אפשרו לנו להיערך בהתאם מבחינה אישית בכל מה שקשור להיבט הפיננסי. [...] בשוק ההון הישראלי [...] יש כמובן גם פגיעה כאשר הבורסה באחד העם יורדת בדרך כלל בשיעור של 8% בזמן מלחמות ולא מעט אנשים נבהלים ביום הראשון של המלחמה ומוכרים את כל המניות הישראליות בתיק שלהם, כפי שעשה הרמטכ"ל לשעבר דן חלוץ בזמן שפיקד על מלחמת לבנון השנייה. [...] ישנם לא מעט אנשים שבזמן מלחמה עוברים למסחר באמצעות אופציות בינאריות וסוחרים על מדד ת"א 100 ומניות ישראליות כמו טבע, בזק, לאומי, הפועלים, רציו ועוד. הסיבה היא שמסחר האופציות הבינאריות מאפשר להרוויח תשואה גבוהה מאוד גם על ירידות שערים בבורסה וכך לנצל את מגמות השערים בשני הכיוונים.²⁰

מכאן עולה שגם מי שסוחרים וגם מי שמשקיעים בארץ נקראים להניח את הפריזמה הלאומית והאזרחית בצד, להשאירה מחוץ לשוק ולהביט על משברים ביטחוניים ומלחמות כעל אירועים פיננסיים והזדמנויות לרווח.

ומה עם מי שפועלים בבורסות זרות? כאן פוטנציאל הרווח טמון באדישות הנובעת מהפנמה של חוסר החשיבות הפיננסית של ישראל בהיררכיה הגלובלית. המרצה לשוק ההון הדגים זאת כך:

במלחמת לבנון היה יומיים דשדוש [בבורסה בתל אביב] ואחר כך ירידות. בעולם לא היו ירידות. זה לא השתרשר. כל עוד זה בעוצמה הזאת – זה מקרה מקומי. אבל בהחלט מה שקורה בעולם משפיע על ישראל, לא להפך. אלא אם כן, נניח, ישראל יכולה להשפיע על המחיר של הנפט, מה שקורה פה באזור. אבל חוץ מזה – אין לה השפעה. אירועים בארה"ב, סין... [משפיעים. אבל] מה שקורה פה – פחות משמעותי. כך העולם עובד. איפה שיש עושר, השפעה על כלכלת העולם, זה משפיע. ביתר המקומות – יש ציניות, אדישות. האוקראינים [שנמצאים כעת במלחמה מול רוסיה] – הם יכולים להקיז דם אבל היו כמה ימים של ירידות בגלל לחץ ופחד ממלחמה והשפעה רחבה אבל כשזה התפוגג האוקראינים יכולים להקיז את דמם וזה לא ישנה לאף אחד. [...] כל האירועים האלה כמו באוקראינה עכשיו – זה רק רעש.

מי שפועלים בבורסה בתל אביב נקראים לראות במשברים ובמלחמות בישראל הזדמנות לרווח,

19 בתקופת המחקר המסחר באופציות בינאריות בזירות סוחר היה עדיין מותר בישראל. במרץ 2016 אסרה עליו הרשות לניירות ערך (רשות ניירות ערך, 2016). עם זאת, המסחר באופציות בינאריות מתקיים במקומות אחרים בעולם. מסחר זה נתפס בדיון הציבורי כסוג קיצוני של מסחר פיננסי, והביקורת עליו טוענת כי למעשה מדובר בהימורים. כאמור, הדיון בשאלה היכן עובר הגבול בין השקעות פיננסיות להימורים, והמאבקים הפוליטיים והדיסקורסיביים להגדרתו של הגבול הזה ולהזנתו הם חלק בלתי נפרד מההיסטוריה של שוק ההון (de Goede, 2005).

20 מתוך הפוסט "מסחר בבורסה בזמן מלחמה" שפורסם באתר easyoption. הפוסט נדלה בתאריך 30.3.2015, אולם כיום אינו מופיע עוד.

ומי שפועלים בשוקי ההון הגלובליים נקראים להתייחס לאירועים האלה כאל אירועים חסרי חשיבות, כאל רעש. כאמור, אין כאן ביטול של הפריזמה הלאומית אלא דחיקה מפורשת שלה הצדה. הפועלים בשוק הגלובלי נקראים להשתחרר מתחושות מחויבות אזרחית או הזדהות לאומית ולפעול לפי היגיון המבוסס על ציניות ואדישות כלפי מלחמות, אירועים ביטחוניים ויתר הצרות של מדינת ישראל ושל מדינות אחרות אשר מעמדן דומה למעמדה בהיררכיה הפיננסית העולמית.²¹

לסיכום, אף על פי שיש בשדה דיונים בנושא אזלת ידה של המדינה ביחסה אל הפרט, עיקר הדיון הוא על אימוץ נקודת מבט יזמית כלפי אזלת היד הזאת וכלפי המדינה, מעשיה ובעיותיה. המאמץ הדיסקורסיבי הוא לשוות למבט המפוכח על המדינה נופך פיננסי יזמי. הבעיות הכלכליות, המלחמות והמשברים הביטחוניים מודגשים ומוגדרים מחדש כהזדמנויות לרווח ולשפע עבור הפרט. כדי לממש את ההזדמנויות האלה, הסוחר והמשקיע נקראים לאמץ בתוך השוק (אך לא מחוץ לו) נקודת מבט שלפיה פעולות המדינה ובעיותיה הן "ברבורים שחורים", כלומר אירועים פיננסיים שאפשר להרוויח מהם או שצריך להגיב עליהם באדישות, בנסיבות השוק המתאימות. הפרט נדרש להשאיר את הפריזמה הלאומית והאזרחית מחוץ לשוק, "להשהות" אותה מבחינה מנטלית ורגשית, כדי שאפשר יהיה להפוך את הבעיות הרבות לשפע.

דיון

הפופולריזציה של השווקים הפיננסיים בארץ כרוכה בעיצוב מחדש של יחסו של הפרט למוסדות מרכזיים אחרים. כדאיות המסחר וההשקעה מובנית במידה רבה באמצעות הדגשת אזלת יד של מוסדות הנישואים, העבודה והמדינה בבואם לספק לפרט הגנה וביטחון. בתחום הנישואים והעבודה מובנית לעתים גם תחושה של מוסדות גוזלי חופש. אם כן, הפופולריזציה של השווקים הפיננסיים קשורה לשחרור כוח אחיזתן של המסגרות האלה באמצעות ערעור על תפקידן ועל התוחלת שלהן בהבטחת עתידו, פרנסתו וביטחונו הכלכלי של הפרט, וכן באמצעות אידיאליזציה של צמצום התלות בהן. הנישואים מוצגים לעתים כמוסד כובל שאין לסמוך על יציבותו ושופו אורב לפתחו, העבודה – כמוסד מוגבל, מכביד ומאכזב שצריך לשאוף להשתחרר ממנו, והמדינה – כמוסד שנסוג ממחויבותו לפרט, ושהפרט צריך ללמוד להשהות את הנאמנות כלפיו ובמובן זה לסגת ממנו. אין להם – לאישה, לעובד, לפנסיונר ולאזרח – מסגרות קולקטיביות יציבות ואמינות שאפשר לבטוח בהן ולשאת אליהן את עיניהם. "פוליטיקת ההכרח של הניאו-ליברליזם" – מושג של ממנ ורוזנהק (2008) במחקר על שיח האינ-ברירה שקידם בנק ישראל כדי לעודד את האימוץ של קווי מדיניות והסדרים מוסדיים ניאו-ליברליים – מקבלת כאן ביטוי וחיוק פופולריים והופכת לנרטיב התפכחות של הפרט, והוא מתבקש להבין שאין לו עוגנים או מסגרות יציבות להישען עליהן ואין לו מפלט פרט לשוק.

לכריכת התודעה הפיננסית בהתפכחותיות הפרט מהמוסדות האלה ובהדגשת הצורך שלו להשתחרר מתלות בהם יש כמה תפקידים דיסקורסיביים. ראשית, הביקורת על המוסדות האחרים, מבנה את השוק במידה רבה כמעין "אנטי-מוסד". הנטייה להציג את השוק כתשובה למתחים,

21 אף כי קצרה היריעה מלדון כאן בנושא, יצוין שבתוך הוואקום הלאומי והאזרחי הזה מובנית לעתים מעין "אזרחות שוק" חדשה, שמפנה את מבטה אל וול סטריט האמריקאית.

ליחסי התלות, להתניות המגדריות, לכבלים ולכישלונות של מוסדות אחרים יוצרת תחושה שהוא עצמו מהווה מרחב פעולה שאין בו את כל המאפיינים האלה ומטשטשת את הכבלים וההתניות המוסדיים שלו עצמו. ההשקעה והמסחר מובנים כפעולות שבהן הפרט אינו תלוי באיש, אינו נסמך על איש ואינו שייך לשום מסגרת, כאילו השוק אינו אלא מרחב של אוטונומיה מוחלטת. השימוש שנעשה בשיח הפמיניסטי בעולם הפיננסי הוא דוגמה לאפקט הזה. לביקורת הפמיניסטית נגד הנישואים הפטריארכליים ולמסרים הנוגעים לשחרור נשי, לעצמאות נשית ולהעצמה יש תפקיד מרכזי בפופולריזציה של השוק הפיננסי בקרב נשים. הכניסה לשוק מוצגת כמהלך של עצמאות ואי-תלות שבו האישה לוקחת את גורלה בידיה ודואגת לעצמה בעצמה. עם זאת, המרחבים וההקשרים שבהם הביקורת הפמיניסטית מושמעת תורמים להבניית זירות ההשקעה כזירות נשיות (בניגוד למסחר, המובנה לעתים כזירה גברית), ולהשרשת התניות וכבלים מגדריים בתוך השוק. הפניית הביקורת הפמיניסטית כלפי חוץ, כלומר כלפי מוסד הנישואים, והצגתו של השוק כאמצעי לשחרור האישה בתוך הנישואים מטשטשות או מעלימות את קיומם של תהליכים מוטי מגדר בשוק (de Goede, 2005; Fisher, 2012; Harrington, 2008). האישה נקראת לזהות את השוק ככלי לביטוי של עוצמה נשית ולצמצום התלות המגדרית, ולא כמוסד ממוגדר בפני עצמו.

שנית, תחושת האנטי-מוסדיות מאפשרת לחשוב על השוק לא רק כתשובה למוסדות הנסוגים או הנוטשים אלא גם כאמצעי שחרור וחופש. השיח הפיננסי קורא לעתים לפרט המשלים עם אזלת ידם של מוסדות מרכזיים בחייו לשים פעמיו אל השוק לא רק מתוך אילוץ, אלא גם מתוך חדווה יזמית הרואה בהשקעה ובמסחר ביטויים של חופש. אין כאן הבטחה של רווחים בלבד: הדגש הוא על נטילת סיכונים שעלולים לגרום להפסדים. אך נטילת הסיכונים הזאת מובנית במונחים של השתחררות יזמית ואופטימית מתלות במסגרות וכוללות ובמידה רבה גם מאכזבות. לצד ההכרות כי יש לקחת סיכונים זהירים ומחושבים, להתייעץ, ללמוד ולהתעקש גם כשנכשלים, מתבסס מודל כמעט אוטופי של השוק הפיננסי: "אור שמש נצחי" המצמיח נמרות מתוך נמלים, המשחרר עובדים ממרוץ העכברים ופנסיונרים ממשחק בסוליטר וממחסור, וההופך מלחמות ומדיניות כושלת לברבורים שחורים שמשמעותם הזדמנויות לרווח ולשפע. בזירות פיננסיות פופולריות שונות השוק אינו רק מצילו של הפרט ממה שמוצג כהתפוררותם של העוגנים המרכזיים; השוק הוא העצמאות והחופש.

הביקורת על המוסדות המרכזיים היא תשובה מעניינת לתפנית ההיסטורית שתיארתי בתחילת המאמר: המעבר מפרופסיונליזציה פיננסית לפופולריזציה פיננסית. כפי שהסברתי, הפרופסיונליזציה של העולם הפיננסי הייתה כרוכה בתהליכי התמקצעות אשר עיגנו את ההבחנה בין ספקולציה ובין הימורים, ומתוך כך קשרו את הלגיטימיות של הפעילות הפיננסית במושגים של מומחיות ומכובדות (de Goede, 2005). במקרה הישראלי, לכל הפחות, התהליכי הפופולריזציה הפיננסית מדגישים הבחנה אחרת – ההבחנה בין השוק למוסדות מרכזיים אחרים – והם מעגנים את הלגיטימיות של השוק כתשובה לאזלת ידם של המוסדות האחרים האלה. השוק מובנה כמרחב אנטי-מוסדי המאפשר לפרט לדאוג לעצמו, ללא תלות באחרים, ללא התניות וללא כבלים, באופן שהוא כביכול עצמאי ומשוחרר.

ומיהו הפרט הזה? הביקורת על המוסדות האחרים לא רק מבנה את משמעות השוק כמפלט וכשחרור של הפרט אלא גם מעצבת מחדש את הפרט, וליתר דיוק את מערך הנאמנויות והמחויבויות הפנימיות שלו. בכל הקשור לנישואים ולמדינה, למוטיב ההתפכחות יש תפקיד –

הוא מצדיק את השהיית הנאמנות של הפרט למוסדות האלה עם כניסתו לשוק. במילים אחרות, ההתפכחות מעצבת תודעת שוק הדוחקת הצדה מחויבויות או מסגרות שייכות אחרות, ויוצרת פרט המחויב לאינטרס האישי שלו באופן נקי מעכבות. הסיפור על אביבה, הנמרה הפיננסית המשקיעה מאחורי גבו של בעלה ומנהלת חיים כפולים, הוא סיפור השהיית נאמנויות כזה, וכך גם הקריאה להשאיר את תחושת השייכות למדינה מחוץ לשוק ולפתח נקודת מבט פיננסית ויזמית כלפי בעיותיה.

הסובייקטיביות הפיננסית המעוצבת כאן היא ניאו-ליברלית (Langley, 2007; Aitken, 2008b) לא רק מבחינת התוכן שלה (בהיותה תאבת רווח ויזמית) אלא גם מבחינת המבנה שלה: ה"אני של המדינה" נדרש לפנות מקום של כבוד ל"אני של השוק" ולהניח לשוק לעצב מחדש עוד ועוד תחומי חיים, לרבות חיי הנישואים והמשפחה. ההיררכיה הפנימית של הנאמנויות מאורגנת מחדש כתמונת ראי של חברת השוק ומבנה תודעת שוק העולה בקנה אחד עם מודל האינטרס העצמי נטול העכבות שעומד ביסודה. במובן זה, מסר ההתפכחות מהנישואים ומהמדינה מעצב את הסובייקטיביות בצלם חברת השוק ובדמותה. יתרה מזו, לעתים השיח הפיננסי הפופולרי קורא לפרט לחוות את ההידמות הזאת כחופש ואוטונומיה. הפרט נקרא לזהות בשוק את הביטוי המלא והמשוחרר ביותר של עצמו, כאילו השוק הוא זה המעוצב בצלם הפרט ולא להפך.

עם זאת, בכל הקשור לעבודה, השיח הפיננסי הפופולרי מגיע אל מעבר לתבנית הניאו-ליברלית המוכרת. האידיאליזציה של שוק מסוים – השוק הפיננסי – כרוכה כאן בביקורת כלפי שוק אחר: שוק העבודה היצרני. המאמץ הדיסקורסיבי של גופים שונים בשדה לרוקן את אתוס העבודה והקריירה מתוכן, להציגם כמרומץ מעיק ומאכזב שיש לשאוף לפרוש ממנו ככל האפשר, מציג את השוק הפיננסי כמפלט וכשחרור משוק העבודה היצרני ומן ההתניות, הכבלים המוסדיים ויחסי התלות הארגוניים והעסקיים המאפיינים אותו. הדגש הדיסקורסיבי כאן אינו על הכפפה של מדינה לשוק, אלא על הבחנה ערכית ונורמטיבית בין שוק אחד למשנהו ולעתים גם על הקריאה לבחור ביניהם. במובן הזה, השיח הפיננסי הפופולרי אינו מבקש לעצב את הסובייקטיביות בצלם חברת השוק במובן הרחב של המילה, אלא בצלם חברת שוק מסוים: חברת השוק הפיננסי. השילוב בין ההתקפה על משמעותיות העבודה ותפקידה עבור הפרט ובין ההצגה של שוק ההון כאלטרנטיבה של פרנסה חלקית או מלאה, ובכל אופן בלתי נמנעת, מערער על מעמדו של אתוס העבודה היצרנית בליבת הערכים הכלכליים ומעמיד את סחר החליפין הפיננסי כביטוי הנעלה והשלם ביותר של אתיקת השוק החופשי.

במובן הזה, השיח הפיננסי הוא חתרני יותר ממה שאולי נהוג לחשוב. אמנם, כפי שנטען, השיח הפיננסי הוא חלק בלתי נפרד מהמיינסטרים הניאו-ליברלי השולט בכיפה. ובכל זאת חשוב לשים לב לכך שהניאו-ליברליזם אינו מרחב דיסקורסיבי אחיד, הרמוני ונטול מתחים. מצד אחד, מוטיבים ניאו-ליברליים של קידוש השוק, יזמות, עצמאות ואחריות אישית הם כיום חלק בלתי נפרד מהממסד ומדרכי החשיבה והפעולה המאפיינים אותו. מצד שני, המוטיבים האלה חותרים תחת תפיסות דומיננטיות הנוגעות למוסדות חברתיים מרכזיים, גם אם באופנים מורכבים ורבי פנים, ומייצרים פיצולים ומתחים בתוך אתיקת השוק החופשי עצמה.

ההתעניינות הציבורית בשווקים הפיננסיים והפופולריות הגוברת שלהם מעידות על כך שהשיח הפיננסי מעמיק שורשים בחברה הישראלית. מתוך כך עולות שאלות רבות להמשך המחקר: מה היקף ההשתרשות הזאת? עד כמה חודר השיח הפיננסי לתוך המובן מאליו התרבותי והמוסדי של החברה הישראלית ואילו השלכות יש לכך? כיצד השיח הפיננסי בא לידי ביטוי בעיצוב פרקטיקות

החיים, החוויות, השאיפות וגם הגורלות של מי שנכנסים לשוק? כיצד ובאיזו מידה הוא מבנה מחדש יחסים בתוך המשפחה? כיצד הוא בא לידי ביטוי בחיי היומיום בעולם העבודה? וכיצד הוא מעצב מחדש זהויות לאומיות ומסגרות של שייכות ואזרחות? מחקרי המשך כאלה יסייעו לבחון את משמעויותיה של המהפכה הפיננסית ואת השלכותיה רבות הפנים על החברה הישראלית.

מקורות

- ברגמן, צ' (ללא תאריך). בורסה: מסחר יומי למתחילים. חולון: דפוס סגל.
- ברק, מ' (2012). הלוחש למניות: גישה חדשה למסחר במניות – מדריך להצלחה ועצמאות כלכלית. קיסריה: פולסר קפיטל מרקטס בע"מ.
- ליבנה, מ' (2010, 18 באוקטובר). אביבה מתפוצצת [פוסט בבלוג]. **אוחזר** ב-1 ביולי 2016.
- ליבנה, מ' ואלוני, א' (2011). בורסה, יקירתי: כל אחת יכולה לעשות כסף. תל אביב: מטר.
- הלמ"ס (2012). סקך אוריינות פיננסית: ידע, דעות והתנהלות בנושאים פיננסיים 297/2012. **אוחזר** ב-1 ביולי 2016.
- ממן, ד' ורוזנהק, ז' (2008). מנכיחים את הגלובלי: בנק ישראל ופוליטיקת ההכרה של הניאו-ליברליזם. סוציולוגיה ישראלית, (1), 107–131.
- נוב, א' (2012, 7 במאי). משקיעים בבורסה? זהירות ממס כפול. Ynet. **אוחזר** ב-1 ביולי 2016.
- גיר, ע' (2013, 11 בספטמבר). חטאים שנשים עושות ביחס לכסף [פוסט בבלוג]. **אוחזר** ב-1 ביולי 2016.
- הסולידית (2013, 24 בדצמבר). לא אמא, לא עובדת, אישה משוחררת! [פוסט בבלוג]. **אוחזר** ב-1 ביולי 2016.
- (ללא תאריך). על האתר. **אוחזר** ב-1 ביולי 2016.
- הפולניות עושות שוק (2013, 21 בנובמבר). צרות של עשירים – פרק 1 [קובץ וידאו]. **אוחזר** ב-1 ביולי 2016.
- פילק, ד' ורם, א' (עורכים) (2004). שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והוצאת הקיבוץ המאוחד.
- פמיננסי מכללה כלכלית לנשים (ללא תאריך). אודות. **אוחזר** ב-1 ביולי 2016.
- קופר, ש' (ללא תאריך). מסחר יומי: משכורת חודשית ביום מסחר בודד \$ 3,850 רווח [קובץ וידאו]. אתר מכללת מגמות. **אוחזר** ב-1 ביולי 2016.
- ראובן, ר' וארביב, י' (2009). לאן נעלמו 300%? 7 אסטרטגיות מנצחות במסחר תוך יומי. חולון: אופיר הוצאה לאור.
- רותם, א' (ללא תאריך). איתן רותם. **אוחזר** ב-1 ביולי 2016.
- רשות ניירות ערך (2016, 22 במרץ). רשות ניירות ערך החליטה שלא לאשר מסחר באופציות בינאריות בניירות סוחר. **אוחזר** ב-1 ביולי 2016.
- Simple Trade (2015, 19 באפריל). אתי כהן: "השתחררתי משעבוד של 30 שנה". **אוחזר** ב-1 ביולי 2016.
- Abolafia, M. Y. (1996). *Making markets: Opportunism and restraint on Wall Street*. Harvard: Harvard University Press.
- Ailon, G. (2011). Mapping the cultural grammar of reflexivity: The case of the

- Enron scandal. *Economy and Society*, 40, 141–166.
- (2012). The discursive management of financial risk scandals: The case of *Wall Street Journal* commentaries on LTCM and Enron. *Qualitative Sociology*, 35(3), 251–270.
- Aitken, R. (2007). *Performing capital: Toward a cultural economy of popular and global finance*. New York: Palgrave Macmillan.
- Appadurai, A. (2011). The ghost in the financial machine. *Public Culture*, 23(3), 517–539.
- Beunza, D. & Stark, D. (2004). Tools of the trade: The socio-technology of arbitrage in a Wall Street trading room. *Industrial and Corporate Change*, 13(2), 369–400.
- Boje, D. M., Rosile, G. A., Durant, R. A., & Luhman, J. T. (2004). Enron spectacles: A critical dramaturgical analysis. *Organization Studies*, 25(5), 751–774.
- Charmaz, K. (2006). *Constructing grounded theory: A practical guide through qualitative analysis*. London: Sage.
- Davies, W. & McGoey, L. (2012). Rationalities of ignorance: On financial crisis and the ambivalence of neo-liberal epistemology. *Economy and Society*, 41(1), 64–83.
- Davis, G. F. (2009). *Managed by the markets: How finance re-shaped America*. Oxford: Oxford University Press.
- de Goede, M. (2005). *Virtue, fortune, and faith: A genealogy of finance*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Fisher, M. (2012). *Wall Street women*. Durham: Duke University Press.
- Fligstein, N. & Goldstein, H. (2015). The emergence of a finance culture in American households, 1989–2007. *Socio-Economic Review*, 13(3), 575–601.
- Foucault, M. (1991). Governmentality. In G. Burchell, C. Gordon, & P. Miller (Eds.), *The Foucault effect: Studies in governmentality* (pp. 87–104). London: Harvester/Wheatsheaf.
- French, S. & Kneale, J. (2009). Excessive financialisation: Insuring lifestyles, enlivening subjects, and everyday spaces of biosocial excess. *Environment and Planning D: Society and Space*, 27, 1030–1053.
- Harrington, B. (2008). *Pop finance: Investment clubs and the new investor populism*. Princeton: Princeton University Press.
- Ho, K. (2009). *Liquidated: An ethnography of Wall Street*. Durham: Duke University Press.
- Knorr-Cetina, K. & Preda, A. (2005). Introduction. In K. Knorr-Cetina & A. Preda (Eds.), *The sociology of financial markets* (pp. 1–16). Oxford: Oxford University Press.
- Kraemer, K. (2013). Imitation and deviation: Decisions in financial markets under extreme uncertainties. *Economic Sociology: The European Electronic*

- Newsletter*, 14(3), 21–26.
- Langley, P. (2008a). Sub-prime mortgage lending: A cultural economy. *Economy and Society*, 37(4), 469–494.
- (2008b). *The everyday life of global finance: Saving and borrowing in Anglo-America*. Oxford: Oxford University Press.
- LiPuma, E. & Lee, B. (2004). *Financial derivatives and the globalization of risk*. Durham: Duke University Press.
- MacKenzie, D. (2006). *An engine, not a camera: How financial models shape markets*. Cambridge: MIT Press.
- Maman, D. (2013). The interaction between institutions, networks and culture: The construction of the corporate bond market in Israel. *Unpublished manuscript*.
- Maman, D. & Rosenhek, Z. (2012). The institutional dynamics of a developmental state: Change and continuity in state-economy relations in Israel. *Studies in Comparative International Development*, 47(3), 342–363.
- (2015). Financial education is about everybody's self-regulation': Financial literacy as a moralizing project. Paper presented at the SASE 27th Annual Conference, London.
- Maurer, B. (2004). Cyberspatial properties: Taxing questions about proprietary regimes. In K. Verdery & C. Humphrey (Eds.), *Property in question: value transformation in the global economy* (pp. 297–318). Oxford: Berg.
- Mayall, M. (2008). From seeing the market to marketing the seeing: Technical analysis as a second-order epistemic consumption object. *Consumption Markets & Culture*, 11(3), 207–224.
- Miyazaki, H. (2007). Between arbitrage and speculation: An economy of belief and doubt. *Economy and Society*, 36(3), 396–415.
- (2013). *Arbitraging Japan: Dreams of capitalism at the end of finance*. Berkeley: University of California Press.
- O'Malley, P. (2000). Uncertain subjects: Risks, liberalism and contract. *Economy and Society*, 29(4), 460–484.
- Orloff, A. S. (2009). Gendering the comparative analysis of welfare states: An unfinished agenda. *Sociological Theory*, 27(3), 317–343.
- Preda, A. (2001). The rise of the popular investor: Financial knowledge and investing in England & France, 1840–1880. *The Sociological Quarterly*, 42(2), 205–232.
- (2005) The investor as a cultural figure of global capitalism. In K. Knorr-Cetina & A. Preda (Eds.), *The sociology of financial markets* (pp. 141–162). Oxford: Oxford University Press.
- Rose, N., O'Malley, P., & Valverde, M. (2006). Governmentality. *Annual Review of Law and Social Science*, 2, 83–104.
- Schimank, U. (2011). Against all odds: The “loyalty“ of small investors. *Socio-*

Economic Review, 9, 107–135.

- Strange, S. (1997). *Casino capitalism*. Manchester: Manchester University Press.
- Taleb, N. N. (2010). *The black swan: The impact of the highly improbable*. New York: Random House Trade Paperbacks.
- Williams, J. W. (2008). The lessons of “Enron”: Media accounts, corporate crimes, and financial markets. *Theoretical Criminology*, 12(4), 471–499.
- Zaloom, C. (2009). How to read the future: The yield curve, affect, and financial prediction. *Public Culture*, 21(2), 245–268.
- Zwick, D. & Dholakia, N. (2006). Bringing the market to life: Screen aesthetics and the epistemic consumption object. *Marketing Theory*, 6(1), 41–62.